

יהודה אופאטוב והתמורות במעמדה של העלית בקהילה היהודית בוילנה במאה הי"ט

מאת מרדכי זלקין

התמורות החברתיות והתרבותיות שחלו בעולמם של יהודי מזרח אירופה במהלך המאה הי"ט, והגורמים שטבעו את חותמם על תהליך זה, מעוררים עניין מחקרי ושיח ציבורי זה כמאה שנה. בין הגורמים שנתפסו כבעלי השפעה מרכזית על כך ניתן להזכיר את העלית הרבנית-הלמדנית, הן החסידית הן המתנגדית; את גורמי השלטון המקומיים והמדינתיים; את הופעתה של עלית פוליטית יהודית חדשה; את הזרמים התרבותיים והאידיאולוגיים החדשים דוגמת הנאורות והסוציאליזם, ועוד. בדיוננו להלן נבקש לבחון את תהליכי השינוי, אופיים וקצבם מזווית ראייה שונה – זו של הקהילה המקומית. ננסה להראות שבתהליכי השינוי הללו היה משקל רב ביותר לא רק לגורמים ה'גדולים', הפוליטיים והתרבותיים, אלא גם למכלול המרכיבים המאפיינים קהילה מקומית, לאופיין ולדרכי פעילותן של דמויות מקומיות, לדינמיקות החברתיות הייחודיות של הקהילה ולמערכות היחסים בין הדמויות המרכזיות שפעלו בה. הבחירה בפרספקטיבה המקומית מצמצמת לכאורה את האפשרות להחיל את המסקנות העולות ממנה על מרחבים גדולים יותר. עם זאת, היא מאפשרת הבנה טובה יותר של מציאות החיים במרחב ובזמן הנידונים ומציעה הסברים אפשריים לשאלות שנדחקו לשולי הדיון המחקרי-ההיסטורי. כך, למשל, התובנות העולות מדיון מעין זה מאפשרות להבין מדוע בקהילה מסוימת נקלטה תפיסת העולם של הנאורות מהר יותר מאשר בקהילה אחרת, מהו הרקע לשוני בקצב ההגירה אל מעבר לים בין קהילה אחת לחברתה, ומה גרם לתהליכי תיעוש מואצים במקום זה או אחר. להלן נדון בתופעה זו, במאפייניה ובהשלכותיה באמצעות 'מקרה מבחן' אחד, המייצג, הן במרכיביו הן בהתנהלותו, פן מרכזי באופייה של העלית הקהילתית החדשה בקהילות היהודיות במזרח אירופה במהלך המאה הי"ט.

מראשית המאה הי"ט ניתן להבחין בדמות חדשה המבצרת לעצמה מקום מרכזי בחוגי העלית של הקהילה היהודית בוילנה שבליטא ובקהילות אחרות, הלא הוא ה-Self-made-man. הכוונה ליהודי שמוצאו בשכבות הביניים או בשכבות הנמוכות של החברה היהודית,

* מאמר זה הוא פרק מתוך מחקר מקיף על עולמה של העלית הפוליטית והכלכלית היהודית המקומית באימפריה הרוסית במאה הי"ט, והוא נכתב בעת שהותי כעמית מחקר במרכז נבולין לחקר יהדות רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשס"ה. ברצוני להודות לצוות המרכז, לעמיתי לקבוצת המחקר וכן לפרופסור שמואל ורסס ולד"ר קימי קפלן על עצותיהם המועילות. כל התאריכים המופיעים במאמר הם על פי לוח השנה הגרגוריאני.

שהצליח לפרוץ את המחסום החברתי-הכלכלי ולטפס לצמרת הכלכלית והפוליטית המקומית.¹ פריצה זו התאפשרה בשל המסגרת הפוליטית-החברתית החדשה, שהונהגה באימפריה הרוסית כבר בשלהי המאה הי"ח, שהתירה ליהודים להשתייך לאחת משלוש גילדות הסוחרים ואף לקבל את התואר 'אזרח נכבד' (Именитый гражданин). השתייכות זו לוותה במתן תמריצים רבים ליזם הכלכלי, כגון פטור מגיוס לצבא ומעונשי גוף והיתר לנוע כמעט בחופשיות ברחבי האימפריה, בלא להתחשב במוצאו או בהשתייכותו האתנית-הדתית.² בראשית התקופה לא היה מדובר באנשים שניסו לעצב מודל פעילות שונה מזה המקובל בחברה המסורתית או לפרוץ את המעגל האתני-הדתי באמצעות מוביליות הכרוכה, אידאולוגית או פרקטית, בתהליכי אסימילציה. 'עשירים חדשים' אלה פעלו בתוך המסגרת הישנה והמוכרת של הקהילה היהודית המסורתית המקומית, מתוך ניסיון להגיע לעמדות שליטה ולהנהגה פנימיות. לא היו להם שאיפות, לפחות לא בשלב הראשון, למעורבות פוליטית ולהנהגה במרחב היהודי הכלל-רוסי.³ עם זאת, קבוצה זו הטביעה חותם עמוק ורב משמעות על עולמם של יהודי הקהילות השונות, וקהילת וילנה בכללן.⁴

העשירים החדשים תפסו עד מהרה עמדות מרכזיות במערך הקהילתי, תוך דחיקתן אל שולי החיים הציבוריים של המשפחות שהחזיקו בעמדות אלה שנים רבות, לעתים במשך דורות. לא זו בלבד אלא שרבות ממשפחות העלית החדשה בוילנה, כגון משפחות קצנלנבוגן, שטראשון, נתנזון ופין שימשו מוקד להפצת תפיסות עולם תרבותיות חדשות, דוגמת הנאורות.⁵ מטבע הדברים התייחסה העלית המסורתית, האינטלקטואלית-הרבנית והפוליטית-הכלכלית, לתופעה זו במידה רבה של חשדנות. לעתים, בעיקר במקרים שבהם תאם עולמם התרבותי-הדתי של ה'חדשים מקרוב באו' את המקובל, השתלבו אלה האחרונים בשכבה החברתית

1 הדין להלן אינו עוסק בקהילות 'צעירות' יחסית, דוגמת ורשה, אודסה וסנט פטרבורג, שבהן התגבש המערך החברתי-הכלכלי היהודי רק במהלך המאה הי"ט.

2 W.M. Pintner, *Russian Economic Policy under Nicholas I*, New York 1967, pp. 63–66; R. Pipes, 'Catherine II and the Jews', *Soviet Jewish Affairs*, V (1975), pp. 3–20; E.K. Wirschafter, *Structures of Society*, Illinois 1994, pp. 32, 168

3 על תפקידה ודרכי פעילותה של העלית הפוליטית-כלכלית ה'גבוהה', זו שפעלה במישור הארצי והבינלאומי, ראו: ה' לאנדוי, 'יידן און די אנטוויקלונג פון קרעדיט און טראנספארט אין רוסלאַנד', עקאָנאָמישע שריפטן, 2 (1932), עמ' 93–105; 'לשצינסקי', על התפתחותו הכלכלית של עם ישראל, כלל ישראל, בעריכת ב' דינור ואחרים, ירושלים 1954, עמ' 243 ואילך; א' קאהן, 'היזמות היהודית ברוסיה הצארית', יהודים בכלכלה, בעריכת נ' גרוס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 391–410; E. Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics*, Oxford 1991, pp. 111–157; B. Nathans, *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley 2002, pp. 165–198

4 לדיננים חלוציים בעולמה של העלית הישנה' ובדרכי התמודדותה עם מגמות המודרניזציה ראו: ז' רבינוביץ, 'שישה דורות של גבירי פינסק וקארלין', פינסק, א, בעריכתו, תל-אביב תשל"ח, עמ' 409–466; G.D. Hundert, *The Jews of a Polish Private Town*, Baltimore–London 1992, pp. 116–133; D.E. Fishman, *Russia's First Modern Jews*, New York–London 1995, pp. 46–63

5 מ' זלקין, בעלות השחר, ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ס, עמ' 92–107.

הקיימת. במקרים אחרים, כמו זה שיידון להלן, שבהם ניסה ה־Self-made-man לפלס את דרכו אל ראש הפירמידה תוך שהוא מאמץ תפיסות עולם וקוד התנהגות שונים מן המקובל, הוא נתקל במידה רבה של עוינות ואף בניסיונות לחסום את דרכו. דא עקא שבמרבית המקרים לא צלחו ניסיונות אלה והיו בבחינת 'קרב מאסף'. לתופעה זו, שניתן להצביע על קיומה בקהילות שונות, נודעו בשלבים מאוחרים יותר השלכות בעלות משמעות על עיצובו של העולם היהודי ה'חדש'. השינוי העקבי והמתמשך בהרכב החברתי ברבדים הבינוניים־הגבוה והעליון של הקהילה היהודית המקומית במזרח אירופה מצא את ביטויו במגוון מקורות בני הזמן דוגמת הספרות היפה וספרות הזיכרונות,⁶ ואף על פי כן נושא זה לא זכה כמעט לעיון מחקרי.⁷

א. מי היה יהודה אופאטוב?

30 ביוני 1868 היה יום לא שגרתי בעולמם של תושביה היהודים והלא יהודים של וילנה. רבים מתושבי העיר הצטופפו ברחובותיה הראשיים, פוסעים אחרי מיטתו של אחד מתושביה:

ויובילוהו לבית הקברות, וכבוד גדול נעשה לו גם במותו, וכל בני העיר מקטן ועד גדול מנער ועד זקן מנכבד ועד נקלה הלכו אחריו ומספרים אחרי מיטתו שבחיו ומעשה צדקותיו וכל לבב דוי. מבית הקיץ אשר שם מת הובילוהו דרך כל העיר עד הבית הכנסת אשר בנה מכספו, ושני ספדנים נשאו עליו מספד תמרורים כהמר על הבכור. ומשם הובילוהו בכבוד גדול אל בית עולמו, וגם שם גדל המספד, ורבים ונכבדים מהנוצרים גם הם הרימו קול נהי בדברים היוצאים מקרב עומק לבם. שר פקודות העיר... צוה להוליך המת בדרך ארוכה בין הרחובות הרחבות. ובכל זאת ללא הועיל כי היה המחנה כמחנה אלקים גדול יתר מאד.⁸

'מחנה אלקים' גדול זה לא צעד בעקבותיו של רב חשוב וידוע, גם לא בעקבות ארוננו של סופר מפורסם או של מנהיג פוליטי רב השפעה. תושבי וילנה, יהודים ולא יהודים, ליוו לבית עולמו את יהודה (יודל) אופאטוב, איש שמרבית תושבי העיר באמצע המאה ה־19 ידעוהו, או לפחות שמעו את שמעו, מי מקרוב ומי מרחוק. מי היה יודל אופאטוב? מדוע שבתו רבים ממלאכה ויצאו ללוותו בדרכו האחרונה? לכאורה, אין התשובה לשאלה זו חורגת מסיפור מקומי, מעניין ככל שיהיה, ולו רק בשל העובדה שיובל שנים לאחר מותו נשכח אופאטוב מלב כול. ואולם בשל היותו אחד היהודים העשירים ובעלי ההשפעה הרבה ביותר בקהילת

6 ראו למשל: א' כהנא, דיוקנאות ואיקונים, פשמישל תרצ"ח, עמ' 23-25.

7 לדיון ראשוני בשאלה זו ראו: מ' באַלאבאָן, 'ר' פייבוש דער דיקטאַטאָר פון קראָקעווער קהל', יוואָ בלעטער, 8 (1935), 223-234; הנ"ל, תולדות היהודים בקראקוב ובקאז'ימייז', 1304-1868, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 757-783, 889-902; ע' שוחט, 'ההנהגה בקהילות רוסיה עם ביטול ה"קהל"', ציון, מב תשל"ז, עמ' 143-233; E. Lederhendler, 'The Decline of the Polish-Lithuanian KAHAL', pp. 150-162, *Polin*, II (1987). על עולמה של הבורגנות החדשה בחברה הרוסית ראו: V.T. Bill, *The Forgotten Class*, New York 1959.

8 הלבנון, י"ח בתמוז תרכ"ח (8 ביולי 1868); לתיאור של עד ראייה ראו: א' קאהאָן, בלעטער פון מיין לעבן, 1, ניו יאָרק 1926, עמ' 80.

וילנה, יכול אופאטוב להיחשב לדמות מייצגת של אותם 'העשירים החדשים' שגרמו לשינוי מהותי במפה החברתית, הכלכלית והפוליטית של קהילת וילנה. יש משמעות מיוחדת לעובדה שהתהליך שיתואר להלן התרחש בוילנה דווקא, שכן הסיכוי לחולל שינוי במדרג החברתי-הכלכלי רב השנים בקהילה בת מאות שנים ובעלת מסורות מקובעות נראה כמעט כמשימה בלתי אפשרית.

הניסיון לשחזר את הביוגרפיה של יודל אופאטוב אינו פשוט כל עיקר, שכן שנות הבראשית של חייו לוטות בערפל. דבר זה אינו צריך להתמיה, על רקע הסתייגותה של החברה היהודית מן העיסוק בהיסטוריה, בהיסטוריוגרפיה ובביוגרפיה, למעט מקרים שנתפסו כבעלי ערך דתי או מוסרי. עם זאת לא בלתי סביר להניח שאופאטוב עצמו עשה מאמץ לטשטש את העדויות על מוצאו ועל תקופת נערותו, במסגרת ניסיונו להתקבל כחבר שווה זכויות בחוגי העלית היהודית בוילנה. ואכן אוטוביוגרפיה וביוגרפיה של אופאטוב אינן מצויות בידינו, אך בשל אופיו המיוחד ומעמדו הציבורי נשתמרו ידיעות על דמותו במגוון רחב של מקורות, בני הזמן ומאחרים להם. למקצת המקורות ניתן לייחס אמינות גבוהה באופן יחסי, דוגמת חיבורים העוסקים בתולדות הקהילה היהודית בוילנה,⁹ בתולדות הספרות העברית החדשה,¹⁰ וכן ספרות הזיכרונות,¹¹ דוקומנטציה ארכיונית,¹² מכתבים וכתבות בעיתונות בת הזמן. המקורות האחרים מאפשרים הבנה טובה יותר וקבלת תמונה 'צבעונית' יותר של הנושא, דוגמת הפרוזה,¹³ פרשנות המקרא,¹⁴ ספרות ההספדים,¹⁵ מחזות,¹⁶ ספרות פולקלור¹⁷ ועוד. למרות

9 ה'נ מגיד־שטיינשניידר, עיר ווילנא, א, וילנה תר"ס, עמ' 237; I. Cohen, *Vilna*, Philadelphia; 1943, pp. 448-449; "קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא, דורות ראשונים 1881-1495, תל-אביב תשמ"ט, במפתח; שוחט (לעיל, הערה 7), עמ' 171-173.

10 "קלויזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ג, ירושלים תשי"ג, במפתח.
11 ד' מגיד, הפרופיסור מרדכי בן מתתיהו אנטוקולסקי, ורשה תרנ"ז, עמ' 211; א' קאפלאן, חיי אברהם מאפו, וויען תר"ל, עמ' 17; ר' בריינין, אברהם מאפו, פיעטרקוב תר"ס, עמ' 42-45; ד' בונימאוויטש, מכתב מאליהו, וילנה תרס"ב, עמ' 59-61; א"ז רבינוביץ, 'זכר לנשכחות', רשמות, א (תרע"ח), עמ' 178-187; א' סבירסקי, 'דפים מתוך פנקסי', ידע-עם, יד (תש"ל), עמ' 74-78; ד' לבני, ירושלים דליטא, תל אביב תר"ץ, ב, עמ' פא; א' ליטוויץ, 'דער "תקיף" (יודל אפאטאוו)', ווילנע, בעריכת "י ישרון, ניו יורק 1935, עמ' 859-864; ב"צ כץ, זכרונות, תל אביב תשכ"ג, עמ' 11-12; ב' האלפערן, מיין ייכעס, מוסקבה 1978, עמ' 5-11; H. Abramowicz, *Profiles of a Lost World*, Detroit 1999, pp. 253-254

12 תעודות רבות העוסקות ביהודה אופאטוב נשתמרו בארכיון הלאומי הליטאי בוילנה (=אל"ל; Lietuvos centrinis valstybinis istorijos archyvas); בארכיון "יו"א בניו-יורק; בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, אוסף גינזבורג; וכן בקובץ המקורות: С.Г. Лоэинский, *Казенные еврейские училища*, Петербург 1920

13 Л. Леванда 'Депо Бакалейных товаров' סיפור זה פורסם לראשונה בהמשכים בכתב העת היהודי בשפה הרוסית Восход בשנים 1860 (גיליונות 10-32) ו-1861 (גיליונות 34-45). תרגום ועיבוד לידידיש: א"מ דיק, ר' שלומעלע דער פער פון דער קהלה נ'... אָדער דער דעפּאָ (מאָגאַזין) פון באַקאַלייען (בשמים), ווילנא תר"ל. תרגום ועיבוד לעברית: "רייציסזאהן, המרכת, אודסה 1874; א' מאפו, 'בית חנן', כל כתבי אברהם מאפו, תל אביב תרצ"ט, עמ' תעז-תצ. סיפור זה הופיע במקור כחלק מהספר אמון פדגוג, קניגסברג תרכ"ז. על זיהויו של אחד מגיבורי הסיפור, נחבי, עם דמותו

הקושי המתודולוגי של שימוש בסוג כזה של מקורות לצורכי המחקר ההיסטורי, אימצנו במקרה זה את תפיסתו של ההיסטוריון מארק בלוך, שטען כי 'ככל שהמחקר מעמיק בחקר העובדות כן ניטל עליו לשאוף שאור העדויות יתכנס ממקורות שונים מאד זה מזה'.¹⁸ ואכן, קיומו של מגוון כה רב וכה רחב של מקורות מעיד על מקומו המרכזי של אופאטוב בתודעתם של יהודי וילנה בני הזמן, וגם מאפשר שחזור של פרקים נרחבים בחייו, החל מדרכו אל הצמרת, דרך אופני התנהלותו האישית וכלה במעקב אחר פעילותו החברתית והציבורית. על פי רישומי ההיסטוריוגרף המהימן ביותר של קהילת וילנה, הלל נח מגיד-שטיינשניידר, נולד יהודה אופאטוב בשנת 1797 בעיירה אראן (Varéna) שבדרום ליטא. עוד בנעוריו העתיקה משפחתו את מקום מגוריה לוילנה, כמשפחות רבות אחרות, והתיישבה בפרוור העיר אנטוקול.¹⁹ ההגירה מן האזורים הכפריים לריכוזים העירוניים הגדולים בליטא נבעה מן התמורות הכלכליות והפוליטיות: סיום תהליך חלוקתה של פולין בשנת 1795 והמעבר לשלטון רוסי ריכוזי; המשבר הכלכלי החריף שהתפתח בעשור הראשון של המאה הי"ט; מלחמות נפוליאון שזעזעו את המערך הכלכלי והחברתי של יהודי ליטא; האיום בגירוש של היהודים מאזורי הגבול המערבי, וכן מדיניות מכוונת של השלטון המרכזי. כל אלה גרמו לגל הגירה רחב היקף, שהביא לגידול דמוגרפי ניכר של קהילות היהודיות העירוניות בפלך וילנה.²⁰ על היבטים אישיים בתקופת חייו הראשונה של יהודה אופאטוב בוילנה, כמו נישואיו הראשונים, אין בידינו עדויות ברורות לפי שעה. ואולם כבר בשנים אלה ניתן להבחין בניסיונותיו הבלתי פוסקים להתקדם מבחינה כלכלית-חברתית. מהלך מעין זה מאפיין רבים שהגיעו לעיר בגל הגירה זה וניסו להשתלב במרקם החברתי, הפוליטי והכלכלי המקומי. ואולם 'חדשים מקרוב באו' אלה לא חשו מחויבות כלשהי למערך הסוציו-פוליטי המקומי

- של אופאטוב, ראו: קלוזנר (לעיל, הערה 10), ג, עמ' 286, 355; י"ל גורדון, 'המעורב בדעת', המליץ, ז' במרחשוון תרמ"א (12 באוקטובר 1880), י"ד במרחשוון תרמ"א (19 באוקטובר 1880), ו' בכסלו תרמ"א (9 בנובמבר 1880), י"ג בכסלו תרמ"א (16 בנובמבר 1880), כ' בכסלו תרמ"א (23 בנובמבר 1880); פרקים אלה רוכזו בתוך: כל כתבי יהודה ליב גורדון – פרוזה, תל-אביב תש"ך, עמ' קכו-קמ. 14 ג"ז מרגליות, תורת גבריאלי, ירושלים תרע"ה, דברים, לב, כא.
- 15 מ' בן טוביה, ספר ראש אמיר, וילנה תרכ"ט, עמ' 49-52.
- 16 מ' ראזומני, מאָטקע כאַבאָד, ריגה 1940.
- 17 א' דרויאנוב, ספר הבדיחה והחזוד, תל אביב תרצ"ח, במפתח; מ' ליפסון, מדר דר, א, תל אביב-ניו יורק 1937, עמ' 88; י"ל כהן, יידישער פּאָלקלאָר, וילנה 1938, עמ' 198; י' גוטפרשטיין, 'פולקלור יהודי ליטא', יהדות ליטא, בעריכת נ' גורן ואחרים, א, תל אביב 1950, עמ' 583-627; מ' שטערן, מאָטקע חב"ד, ניו-יורק תר"ס, עמ' 3-64; ד' סדן, קערת אגוזים, תל אביב תשי"ג, עמ' 88.
- 18 מ' בלוך, אפולוגיה על ההיסטוריה, ירושלים תשס"ב, עמ' 103.
- 19 מגיד (לעיל, הערה 9), עמ' 237; מגיד, אנטוקולסקי (לעיל, הערה 11), עמ' 211.
- 20 נתונים מספריים המעידים על גידול זה ראו: קלוזנר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 138. על ההשלכות החברתיות והכלכליות של תהליך זה ראו: מ' זלקין, "הקצבים דפה פרקו עול": מאפיינים ומגמות במערכת הרווחה בקהילת וילנה בראשית המאה התשע-עשרה, מוילנה לירושלים, בעריכת ד' אסף ואחרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 34 ואילך; A. Kahan, *Essays in Jewish Social and Economic History*, Chicago-London 1986, pp. 70-81. עמ' 55-56.

ואף לא יראת כבוד בפני חוגי העלית המסורתית, בשונה ממי שנולדו בקהילה זו וספגו את עולם הערכים והאמונות והדעות שרווח בה. כך, למשל, אנו עדים לתהליך רצוף ומהיר באופן יחסי של ניידות חברתית ופוליטית של משפחת שטראשון, שהגיעה לוויילנה בשנת 1812 ותוך זמן לא רב ביססה את מעמדה בלב חוגי העלית המקומית.²¹ דרכה של משפחה זו אל הצמרת החברתית והפוליטית נסללה בסיוע הונו הרב של אבי המשפחה, דוד. לעומת זאת משפחת אופאטוב לא הביאה עמה אף אחד משלושת התנאים שאפשרו מהלך של ניידות חברתית-אופאטוב לא הביאה עמה אף אחד משלושת התנאים שאפשרו מהלך של ניידות חברתית-כלכלית בחברה היהודית המסורתית: הון, ייחוס משפחתי או למדנות. הד למצב החברתי-הכלכלי של משפחה זו בראשית ימיה בוויילנה נשמע בדברים שכתבו שנים רבות לאחר מכן אחדים מיריביו וממבקריו המרים ביותר של יהודה אופאטוב (ראו להלן).

עדויות ברורות על הצלחה כלכלית ופוליטית ועל עלייה מטארית של אופאטוב לחוגי העלית היהודית המקומית קיימות כבר מאמצע שנות השלושים של המאה הי"ט, בשנות השלושים לחייו. דבר זה ניכר למשל בתחום הנישואין. אשתו השנייה של אופאטוב, מינה חנה ציפקעס, שהוא נישא לה בשנים אלה, הייתה בת לאחת המשפחות המיוחסות בוויילנה.²² לאחר מותה, בשנת 1843, נשא לאישה את מיכלא למשפחת קצנלנבוגן, גם היא אחת ממשפחות העלית היהודית המקומית.²³ כיוצא בכך הוא נמנה כבר בשנים אלה עם חברי המוסד העליון והיוקרתי ביותר של הקהילה היהודית בוויילנה, ה'קהל', שבאופן מסורתי הורכב אך ורק מנציגי משפחות העלית הכלכלית המקומית.²⁴ שמו מופיע בהקשר זה כבר בשנת 1836, כאחד החותמים בשם ה'קהל' הווילנאי על כתב המינוי של הרב ישראל גורדון.²⁵ מפרק זה ואילך, עד פטירתו בשנת 1868, הורגשה נוכחותו של יהודה אופאטוב בכל מוסד ציבורי יהודי בוויילנה, בכל אירוע ציבורי בעל משמעות וכמובן במגוון רחב של פעילויות פיננסיות וכלכליות. למעשה, מעטות הן הדמויות בחברה היהודית הווילנאית של המאה הי"ט שטבעו חותם כה עמוק בחיי העיר ותושביה. כיצד עשה זאת?

21 ראו: M. Zalkin, 'Samuel and Mattityahu Strashun: Between Tradition and Innovation', *Mattityahu (Matias) Strashun (1817-1885): Scholar, Leader and Book Collector*, ed. A.

Astrinsky, New York 2001, pp. 1-28

22 מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 237; מנוסח מצבתה של מינה-חיה עולה שלזוג היו ילדים אם כי מספרם אינו ברור. המצבה המפוארת, שעוצבה בדמות עץ גבוה שאחד מענפיו נגדע וביניהם יושב ינשוף סר פנים, הייתה מאוד לא אופיינית בנוף המצבות של בית הקברות היהודי בוויילנה ומעידה, יותר מכול, על כך שאופאטוב בחר בדרך ייחודית זו להוקיר ביקר זו האבן, כלשון הקינה שהייתה חרותה על גזע העץ. ראו: א"ד בן-חיים לעבענזאהן, שירי שפת קדש, ב, ווילנא תרנ"ה, עמ' 281.

23 ב"צ דינור, מכתבי אברהם מאפו, ירושלים תש"ל, עמ' 233.

24 מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 195. על ה'קהל' הווילנאי בתקופה הנידונה ראו: פ' קאן, 'ווילנער ראָש־הקהל אין די יאָרן 1820-1831', יו"א בלעטער, 7 (1934), עמ' 152-156.

25 מגיד, שם, עמ' 195, הערה 6.

ב. ניידות כלכלית

כשם שימי נערותו של אופאטוב לוטים בערפל, מקרי או מכוון, כך גם דרכי עלייתו הכלכלית. אופאטוב עצמו לא הותיר תיעוד מסודר בתחום זה, אם משום שלא היה לו עניין בכך ואם בשל סיבות אחרות. מהלך חריג מעין זה, שבו אדם מן השכבות הנמוכות בחברה מצליח לפרוץ את כל מעגלי הריבוד הכלכלי ולצבור הון ונכסים בהיקף מרשים, הצית את דמיונם של בני הזמן, בדרך כלל מי שלא נמנו עם אוהדיו. אחד הראשונים שנתן לדמיון זה ביטוי בכתובים היה אברהם קפלן, ידידו של הסופר אברהם מאפו והביוגרף הראשון שלו.²⁶ בתארו את מערכת היחסים הקשה והמורכבת שהתפתחה בין אופאטוב, איש העסקים והסוחר המצליח, לבין מאפו, הסופר, המורה ואיש הרוח (ראו להלן), חשף קפלן לפני הקורא טפח משנות ילדותו של אופאטוב:

מי ומה היה אפאטאוו הזה בכל ימי חייו? עודנו נער היה בן בלי שם מדלת העם, והוא נשא בסל יד שחור נעלים על פני חוצות העיר, ומנקיות שערות בידו לנקות נעלי העוברים ברחובות על רגליהם בשכר נקלה. במרוץ הימים נהפך עליו הגלגל ויעשר, ואיש לא ידע מאין בא לו עשרו הרב.²⁷

דמותו של יהודה אופאטוב הצעיר מצאה ביטוי גם בכתבתו של סופר ומשורר יהודי נוסף בן וילנה, הלא הוא יהודה לייב גורדון (יל'ג). כעשר שנים לאחר פרסום חיבורו של קפלן הציב יל'ג את דמותו של אופאטוב במוקד סיפורו 'המעורב בדעת'. גם יל'ג, כקפלן, ניסה להציג לקוראיו את הביוגרפיה הכלכלית של אופאטוב באופן התואם את דימויו המאוחר:

ואלה תולדות החייט בקצרה אשר יסד את הבית הזה. יודיל החייט היה תופר בגדים לפקידים הצבא באחד מגדודי החיל, ויהי בהיות מלחמה בארץ ויצאו אנשי הצבא ויבוא גם החייט בתוכם; אלה יצאו בחרבם ובקשתם והחייט יצא במחטו; ובעת אשר הכה הגדוד באלפיו הכה החייט ברבבותיו, בתחילה על ידי 'יתור' ולבסוף על ידי 'רבית', וישב אל ביתו כבד בכסף ובוהב.²⁸

בין אם עסק אופאטוב הצעיר בצחצוח נעליים או באספקת מדים לחיילי הצבא הרוסי תוך שימוש באמצעי רמייה, ובין אם לאו, דומה שדווקא מדברי ביקורת אלה ניתן לעמוד על הפער שבין תפיסת העולם של כותביהם לבין זו של אופאטוב. מה שנראה בעיניהם של אברהם קפלן ויהודה לייב גורדון כעיסוקים בזויים וכדרך התנהלות הראויה לנחותי דרגה,

26 אברהם קפלן נולד בעיר קובנה בשנת 1839. במחצית השנייה של שנות החמישים התגורר בוילנה וללא ספק שמע רבות על אופאטוב, וייתכן שאף הכירו באופן אישי. קפלן שימש מורה פרטי לבת אחיו של מאפו ואף היה לאחד מידידיו הקרובים. על הקשרים בין השניים ראו: מאפו (לעיל), הערה 23, במפתח.

27 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17; ליטווין (לעיל, הערה 11), עמ' 859. לתיאור דומה של הנער, המתפרנס מצחצוח נעליים בחצר בית הכנסת הגדול בוילנה, ראו: כהן (לעיל, הערה 9), עמ' 448.

28 יל'ג, המעורב בדעת (לעיל, הערה 13), עמ' קלא; ההדגשות במקור.

נתפס בעיני הזים הצעיר והחרוץ כמהלך מובהק של ניצול הזדמנויות לשם צבירת הון ראשוני.²⁹ גם מרבית הגרסאות שנשתמרו בזיכרון העממי של יהודי וילנה על פעילותו הכלכלית בתקופה זו תואמות דגם זה של פעילות כלכלית.³⁰

ניתן לשרטט את תפיסת העולם הכלכלית של אופאטוב המתבגר, שהתגבשה כבר בשנים אלה, על פי תעודות בנות הזמן. היא התבססה על צבירת נכסי דלא נידי בחלקים שונים של העיר והפיכתם לנכסים מניבים, מחד גיסא,³¹ ועל התמקדות בחכירת מונופולים שונים, מאידך גיסא. למן ראשית שנות השלושים של המאה הי"ט, לאחר שצבר הון ראשוני, השקיע אופאטוב את מרבית מאמציו בתחום החכירה. באמצע העשור הזה כבר היה מעורב בחכירות שהיקפן הכספי גדול מאוד, והדבר התאפשר בשל השתייכותו לגילדה השלישית של הסוחרים.³² חשיבות מיוחדת נודעה גם ל'סביבה העסקית' שאופאטוב פעל בה. אופאטוב, כרבים אחרים, פעל במסגרת של מערכת כלכלית ריכוזית, שלא כמו דרך פעולתו של החוכר המסורתי, שהושתתה על מערך היחסים המורכב שבין בעל ההון היהודי לבין האציל הפולני המקומי והתנהלה בתחומי אחוזתו של אציל זה.³³ מגמותיה הכלליות של המערכת הריכוזית נקבעו

29 על התפקיד המרכזי שמילא הביקוש למדי צבא בכלכלת האימפריה הרוסית מאמצע המאה הי"ח ואילך ראו: P. Gattell, *The Tsarist Economy 1850–1917*, New York 1986, pp. 146–150. על מעורבותם הניכרת של יזמים יהודים בתחום זה ראו: A.J. Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill 1982, pp. 56–62

30 על גרסת 'הרוכל העני' ראו: בריינין (לעיל, הערה 11), עמ' 42.

31 מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 237. וראו גם הבקשה לקבלת רישיון לפתיחת בית מסחר בבניין השייך לאופאטוב ברחוב רודניצקי: אל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 567, תיק 5916. על מגיש הבקשה, אובסי זליקוביץ זלקינסון, ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 144–145.

32 הכרמל, כ"ב בטבת תרכ"ד (1 בינואר 1864). ההשתייכות לשלוש גילדות הסוחרים הייתה מותנית בצבירת הון מינימלי שנקבע בחוק בתקופת שלטונה של יקתרינה הגדולה. בשנת 1807 נקבעו הכללים הבאים: גילדה שלישית – 8,000 רובל; גילדה שנייה – 20,000 רובל; גילדה ראשונה – 50,000 רובל. המבקש להשתייך לגילדה מסוימת לא נדרש להציג הוכחות להיקף ההון שלו, והשלטונות הסתפקו ביכולתו לשלם את המס השנתי בסך 5.225% מן ההון. בשנת 1863 נקבעו כללי סיווג חדשים. ראו: ריבר (לעיל, הערה 29), עמ' 31–39, 85. הסיווג המעמדי הפנימי בחברה היהודית, שנקבע גם הוא על פי מצבו הכלכלי של האדם, היה שונה במקצת, כפי שמתאר אפרים דינארד: 'בשלושה תוארים תאר העם את עשיריו בימים ההם. האיש אשר עשרו עלה עד שלושה או ארבעה אלף רובל, "נגיד" קראו לו. ובעשרת אלפים היה "עשיר", ואם הגיע עד שלשים אלף בשם "גביר" נקרא. ראו: א' דינארד, זכרונות בת עמי, א, ארלינגטון תרע"ח עמ' 79. תיאורו של דינארד מתייחס למציאות החברתית-הכלכלית בערים הגדולות. על כללי הסיווג הסוציו-אקונומי בקהילות קטנות ניתן ללמוד מדבריו של דוד בער נתנזון: 'העיר קרמניץ היא עיר דלה ורשה, ומשוללת חכמים וסופרים, ומנהג יושביה כמנהג כל עיר מצער. אשר לו ערך מאתים כסף ומתפרנס מהם בחנות או בהלוואה וכדומה – נגיד יקרא. ואם יזדמן איש אשר לו כאלף דינרי זהב – גביר יכונה'. ראו: ד"ב נאטאנואהן, ספר הזכרונות, ווארשא 1878, עמ' 39.

33 ראו: M.J. Rosman, *The Lords' Jews*, Cambridge 1990, pp. 106–142; א' טלר, כסף, כוח והשפעה – היהודים באחוזות בית רדז'יוויל בליטא במאה הי"ח, ירושלים תשס"ו, עמ' 182–240; J. Kalik, 'Szlachta Attitudes towards Jewish Arenda in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *Gal-Ed*, XIV (1995), pp. 15–26

על ידי השלטון המרכזי, ועם זאת המאפיין העיקרי שלה היה מידה רבה של חוסר עניין וחוסר התערבות של גורמי השלטון בתהליכים הכלכליים המקומיים השוטפים.³⁴ במצב דברים זה נעלם היתרון היחסי שהחוכר היהודי היישן נהנה ממנו, למשל בכל הנוגע למספר המתחרים על חכירה ספציפית ולמידת השפעתו של המתחרה על מקבל ההחלטות.³⁵

דוגמה אופיינית לדרך פעולתו של אופאטוב בתחום זה עולה מתיעוד רשמי העוסק במכרז לחכירת טחנת קמח בוילנה במחצית השנייה של שנות השלושים למאה הי"ט.³⁶ בשלהי שנת 1837 הגישו אופאטוב והסוחר אפרים דוד אפרון³⁷ הצעה למכרז לחכירה תלת שנתית של טחנת קמח עירונית. הצעת השניים עמדה על סכום של שלושת אלפים רובל לשנה, וכללה גם התחייבות לבצע את פעולות האחזקה השוטפות ולשלם באופן סדיר את כל המסים הרלוונטיים. כערכות להצעתם שימש ביתו של תושב וילנה, קרל יינר, ששועבד לאופאטוב בחודש אוקטובר 1837. זו הייתה ככל הנראה ההצעה הגבוהה והטובה ביותר מבין כל ההצעות שהוגשו, והמושל האזרחי של וילנה המליץ בפני הגנרל גוברנטור של ליטא, ניקולאי אנדרייביץ' דולגורוקוב, לקבלה, בציינו כי 'המחיר הנוכחי הוגן ביותר ותורם להכנסות העיר'.³⁸ חכירה בסכום כה גבוה טעונה הייתה את אישורו של דרג גבוה יותר, והאישור התקבל רק ב־31 בדצמבר של אותה שנה. מעניין לציין שבדו"ח האחרון העוסק בחכירה צוין כי 'החווה נחתם רק עם הסוחר הווילנאי מהגילדה השלישית אפרים אפרון, מכיוון שעל פי דו"ח הדומה העירונית ביקש הסוחר אופאטוב שהחכירה תהיה על שמו של אפרון בלבד'.³⁹ הסיבה לכך אינה ברורה, אם כי יש לשים לב לכך שאופאטוב לא נסוג מהשתתפותו בעסקה אלא רק מרישום פורמלי כשותף בה.

בשל כישוריו העסקיים יוצאי הדופן, שכללו זיהוי הזדמנויות עסקיות ויכולת להפיק מהן רווח מרבי, ובשל אופיו המיוחד, הצליח אופאטוב להתגבר על מכשולים עסקיים שנקרו בדרכו ולהביס את מי שהתחרו בו. פעילותו העסקית, שהוכתבה על פי שיקולים כלכליים גרדא, ללא עירוב שיקולים שמקורם בהשקפת עולם דתית או תרבותית, מזכירה מודל פעילות קפיטליסטי רדיקלי. כך, לדוגמה, לא היסס לנסות להוציא מידי ה'קהל' הווילנאי את הזיכיון לחכירה של גביית המסים על ייצור יין שרף, אחד ממקורות ההכנסה החשובים ביותר של

34 על מגמות אלה ראו: פינטנר (לעיל, הערה 2), עמ' 250.

35 על המדיניות הריכוזית של השלטון הרוסי במחצית הראשונה של המאה הי"ט ראו: N.V. Riasanovsky,

A History of Russia, New York 1963, pp. 358–365

36 התיעוד המצוטט להלן מצוי באל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 378, תיק 1301. על חכירת טחנות קמח בידי יהודים בליטא במאה הי"ט ראו למשל: י"ל בן שמשון, זכרון שמשון, ווילנא תרל"ט, עמ' 48, 52.

37 על משפחת אפרון, שהשתייכה גם היא לעלית החדשה, ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 225 ואילך.

38 תזכיר לדולגורוקוב מיום 28 בספטמבר 1838. ניקולאי דולגורוקוב שימש מושל כללי של הגוברניה של ליטא בשנים 1831–1840.

39 תזכיר מיום 8 במרס 1841 של המושל האזרחי של וילנה אל פיודור יאקובלביץ' מירקוביץ', המושל הכללי של ליטא בשנים 1840–1850; ראו לעיל, הערה 36.

גוף זה.⁴⁰ כיוצא בכך התעמת עם משפחת רוזנטל, שנמנתה עם העלית הפוליטית והכלכלית בוויילנה, ואף גרם לה לאבד חלק נכבד מנכסיה,⁴¹ וכן עם יעקב יאג (יוגיכעס), שנחשב ליהודי העשיר ביותר בוויילנה בשנות השלושים והארבעים.⁴² תוצאותיה של דרכו העסקית באו לידי ביטוי בעלייתו הכלכלית המהירה, וכבר בשנת 1839 נמנה עם הגילדה הראשונה של הסוחרים.⁴³ באותה השנה היו בגילדה זו בכל רחבי הגוברניה של וילנה (שכללה את מרבית שטחה של ליטא כיום) בסך הכול שבעה סוחרים, חמישה יהודים ושניים לא יהודים.⁴⁴ משמעות הדבר היא שאופאטוב היה אחד מחמשת היהודים העשירים ביותר בוויילנה ובסביבתה. את ההצלחה הכלכלית המרשימה של אופאטוב יש לייחס גם למערכת הקשרים שטווה עם גורמי שלטון (ראו להלן), וגם לאסטרטגיה העסקית שלו, שהתבססה על העיקרון של פיזור תחומי ההשקעה ועל שיתוף פעולה עם גורמים מסחריים לא יהודים.⁴⁵ כך, למשל, קיבל אופאטוב בשנת 1841, יחד עם סוחר יהודי נוסף בשם חיים אנגלין, את הזיכיון להפצת ספרי לימוד שהוציאה לאור האקדמיה לרפואה בוויילנה. לשם מימוש הזיכיון ומכירת הספרים מחוץ לגבולות הגוברניה של ליטא שיתפו השניים פעולה עם סוחרים מקומיים שהיו בעלי רישיון סחר.⁴⁶ על פי מקורות שונים התרחבו עסקיו

- 40 רבינוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 180; ליפסון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 88.
- 41 'לו ראית את משפחת הראזענטל אם לא בכתה נפשך עליהם, כי אפאטאוו האביר לקח מאתו את הכל... כי נוקם הוא נקמתו מראזענטל עבור היער הידוע לך מחורף העבר'. מכתב של מרקוס מנדלסון אל יעקב קצנלסון, אוסף גינזבורג (לעיל, הערה 12), תיק 17/4, 24 באפריל 1845
- 42 'ליפקין, 'מדרכיו ופעולותיו של מרן אור ישראל מסלנט זצוק"ל, תבונה, א (תש"א), עמ' עו. על מעמדו הציבורי של יעקב יאג ראו: קלויזנר (לעיל, הערה 9), עמ' 307. לקנה מידה למצבו הכלכלי ראו: Д.Г. Маггидь, 'Еврейское домовладение в Вильне 30-хъ гг. Прошлаго въка', *Пережитов*, IV (1913), p. 193
- 43 הכרמל, כ"ב בטבת תרכ"ד (1 בינואר 1864). וראו גם: גטרל (לעיל, הערה 29), עמ' 208. על הפחתה בשנת 1835 של אגרת רישיון הסחר לסוחרים יהודים מן הגילדה הראשונה ראו: *Kuryer Litewski*, 9.5.1835
- 44 וו' דובנאוו, 'צו דער עקאנאמישער געשיכטע פון די אידן אין רוסלאַנד', שריפטן פאַר עקאנאָמיק און סטאַטיסטיק, 1, ברלין 1928, עמ' 96; פ' קאָן, 'ייִדישע גילדע־סוחרים אין ווילנע', יו"א בלעטער, 8 (1935), עמ' 81-85; א' פינקלשטיין, 'הכלכלה של יהודי ליטא', יהדות ליטא, בעריכת נ' גורן ואחרים, א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 169. בשנת 1851 היו בתחומי הגוברניה של וילנה 33 סוחרים מן הגילדה הראשונה, מהם 24 יהודים (כ-73%); ראו: ריבר (לעיל, הערה 29), עמ' 58. בשנת 1861 נרשמו בגוברניה זו 20 סוחרים מהגילדה הראשונה, מתוכם 19 יהודים (95%). ראו: *Материалы для географий и статистики России, Виленская губерния, II, Санкт петербуртъ 1861*, pp. 384, 418
- 45 על מסחר-הפנים כמקור ההון העיקרי של העלית היהודית בת הזמן ראו: קאהן (לעיל, הערה 3), עמ' 395.
- 46 בשל תקלות שאירעו במשלוח כמות מסוימת של ספרים לעיר קייב נפתחה חקירה משטרתית נגד אופאטוב ושותפו, בעקבות תלונה שהגישו שני הסוחרים המקומיים, ניקיפורוב ואניסימוב. המתלוננים שצורפו לעסקה בשל רישיון הסחר שהיה ברשותם, טענו שנגרם להם נזק כספי בשל העובדה שאופאטוב ושותפו לא שילמו לבעלי העגלות במועד. על הפרשה כולה ראו: אל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 567, תיק 4846.

בתקופות מסוימות גם להכירת הזיכיון לספק שירותי דואר, להכירת הזיכיון לכריתת עצים ביערות, לקבלנות לסוגיה השונים,⁴⁷ וכן לפעילות במקומות נוספים מחוץ לוויילנה.⁴⁸ גישה זו צמצמה את הסיכון במצבי משבר כלכליים, דוגמת המשבר הכלכלי של ראשית שנות הארבעים והמעבר משימוש ברובל כסף לשימוש בשטרות נייר.⁴⁹ בשנים אלה, שבהן ירדו מנכסיהן רבות ממשפחות העלית הכלכלית היהודית בוויילנה, לא נפגע מצבו הכלכלי של אופאטוב באופן ניכר.⁵⁰ יש לתלות הצלחה כלכלית זו, בין היתר, גם בעובדה שוויילנה הייתה מרוחקת ממרכזי המסחר ומן הירידיים הגדולים באימפריה הרוסית. על הצלחתו העסקית הוענק לאופאטוב בשנת 1864 התואר 'אזרח נכבד לדורותיו', התואר הגבוה ביותר שהוענק באימפריה הרוסית למי שלא נמנה עם מעמד האצולה. אופאטוב זכה בתואר בשל היותו חבר בגילדה הראשונה במשך עשרים וחמש שנים ברציפות, והתואר הקנה לו הטבות מפליגות, כגון פטור מגיוס לצבא, מעונשי גוף ומתשלום מסים.⁵¹

באמצע המאה הי"ט ניתן להבחין בהתפתחותה של תפיסת עולם עסקית חדשה בחוגי העלית הכלכלית בוויילנה, הכללית והיהודית כאחד, שעיקרה מעבר מתחומי עיסוק מסורתיים לתחום היזמות התעשייתית. ואולם אופאטוב לא השתלב במגמה זו.⁵² שלא כדרכו, הוא אימץ דווקא גישה שמרנית, ופעילותו לא חרגה מן התפיסה הכלכלית שאפיינה את חוגי העלית היהודית הישנה. מכאן שהחידוש שבפעולתו לא היה בתחומי פעילותו הכלכלית דווקא אלא בהיקף הפעילות ובמידת האינטנסיביות שלה. אף נודעת חשיבות לעובדה שהוא קרא תיגר על ההגמוניה המוחלטת של משפחות העלית הכלכלית הישנה בקהילת וילנה. פעילותו התאפיינה בקצב מהיר ביותר, ובלשונו של אברהם קפלן: 'זילך עשרו הלך וגדול מיום אל יום ויפרוץ האיש ויגדל מאד'.⁵³ מצב זה נותר בעינו עד מותו של אופאטוב בקיץ 1868.

הצלחתו הכלכלית של אופאטוב באה לידי ביטוי גם באורח חייו, כנהוג בחוגי העלית

47 אוסף גינבורג (לעיל, הערה 12), תיק 17/4; קאהן (לעיל, הערה 8), עמ' 80; סבירסקי (לעיל הערה 11), עמ' 76; אברמוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 253. על ניסיונותיו של אופאטוב לקבל בחכירה את הזיכיון לייצור משקאות אלכוהוליים ולגביית המסים המוטלים על כך ראו: רבינוביץ, שם, עמ' 180; ליפסון (לעיל, הערה 17), א, עמ' 88.

48 עדויות על עסקיו של אופאטוב בעיירות סלנט ונובורודק ראו: אוסף גינבורג, שם, תיק 21.

49 פינטנר (לעיל, הערה 2), עמ' 127; גטרל (לעיל, הערה 29), עמ' 215.

50 אוסף גינבורג (לעיל, הערה 12), תיק 17/4, מכתב מיום 24 באפריל 1845.

51 (לעיל, הערה 29), עמ' 36, 85-87; פינטנר (לעיל, הערה 2), עמ' 63-66. Сводъ законовъ Россійской имперіи, С.-Петербургъ 1912, vol. ix, pp. 126-136; ריבר (לעיל, הערה 29), עמ' 36, 85-87; פינטנר (לעיל, הערה 2), עמ' 63-66.

52 פ' קאן, 'די ערשטע יידישע פאבריק אין ווילנע', יוואָ בלעטער, 8 (1935), עמ' 78-81. וראו גם: מ' נדב, 'טיבו, תחומיו ותוצאותיו של השגשוג הכלכלי של פינסק בשליש השני של המאה ה-19', בספרו: פנקס פתוח, תל-אביב תשס"ג, עמ' 111-122; 'לשצי'נסקי, 'עלייתן של הבורגנות הגדולה והאינטליגנציה המקצועית היהודית', אנציקלופדיה של גלויות: ורשה, בעריכת י' גרינבוים, ירושלים תשי"ג, עמ' 157-174; פינקלשטיין (לעיל, הערה 44), עמ' 169-170; פינטנר (לעיל, הערה 2), עמ' 221-232.

53 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17.

בת הזמן. משפחתו התגוררה ברחוב רודניצקי שבלב וילנה, מקום מושבה של העלית הכלכלית-החברתית היהודית, ובחודשי הקיץ נהג לשהות בבית הקיץ שבבעלותו, בגבעות בלמונטס שממזרח לעיר.⁵⁴ כיוצא בזה הייתה ברשותו מרכבה מפוארת, וילדיו לא למדו ב'חדר' אלא אצל טובי המורים הפרטיים, שאותם שכר ללמדם בביתו, כנהוג בחוגים אלה.⁵⁵ אופאטוב גם הקים בית כנסת פרטי, כמקובל בשכבה חברתית זו. על ההשקעה הכספית הגבוהה בבניין בית הכנסת ניתן ללמוד מן התיאור דלהלן: 'מה נאווה לראות את תבנית הבית גדלו ותפארתו! כל רואיו ישגחו איך הנדיב הזה לא חמל על הכסף ליפות המקדש מעט בכל הדברים אשר ישוו הוד והדר בבית ד', על כן גדול ומהולל מאד חמדת יפעתו וכאבן נזר יתנוסס יופיו בין בתי יעקב'.⁵⁶ הקמת בית כנסת פרטי הייתה כרוכה בהוצאות כספיות מעבר להשקעה הכספית הראשונית, הן בשלב קבלת אישור הבנייה ממוסדות הקהילה הן באחזקה השוטפת של המקום, שכללה גם תשלום משכורת קבועה לחזן.⁵⁷

ג. ניידות מעמדית

הקשר בין הון לשלטון, שעיקרו תרגומה של עצמה כלכלית לעצמה פוליטית, רווח למדי בקהילות היהודיות במזרח אירופה. העובדה שמערכת היחסים בין הקהילה היהודית לבין בעל האחווה הפולני והאליטות העירוניות הלא יהודיות הושתתה מראשיתה על יסודות כלכליים-מסחריים הקנתה מעמד מרכזי למשפחות בעלות היכולת הכלכלית הגבוהה בקהילה היהודית.⁵⁸ על רקע זה התאפיינה הקהילה היהודית המזרח אירופית המקומית במבנה מעמדי, שייחס

54 אל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 567, תיק 5916; הלבנון, י"ח בתמוז תרכ"ח (8 ביולי 1868). הנדוניה שהעניק לבתו הניה לרגל נישואיה כללה גם בית מגורים בשכונת זארצ'ה שבווילנה. ראו: אברמוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 253.

55 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17.

56 המגיד, ראש חודש כסלו תרכ"ה (30 בנובמבר 1864). על בית כנסת זה ראו: המגיד, כ"ח בכסלו תרכ"ח (25 בדצמבר 1867); הלבנון, י"ח בתמוז תרכ"ח (10 ביולי 1868); מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 237; סבירסקי (לעיל, הערה 11), עמ' 76. בית כנסת זה פעל באופן רצוף עד חורבן קהילת וילנה בתקופת השואה.

57 על ההיבטים הפיננסיים של ייסוד בית תפילה פרטי ראו: מ' זלקין, "מקומות שלא מצאה עדיין החסידות קן לה כלל"? בין חסידים למתנגדים בליטא במאה ה-19, במעגלי חסידים, בעריכת ע' אטקס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 28-30. בח' בתשרי תרכ"ד (21 בספטמבר 1863) התפרסמה בעיתון המגיד מודעת חיפוש למשרת חזן בבית הכנסת של אופאטוב. כמצוין במודעה, כל החזנים שהציגו את מועמדותם עד פרסום המודעה לא הפיקו רצונו כי בלבבו למנות שליח-ציבור שיהיה מן המפורסמים הגדולים אשר בארץ ושיהיה יודע נגן נפלא'. תנאי ההעסקה המוצעים – שכר שבועי של ארבעים רובל-כסף ומגורים – היו גבוהים ביותר במונחים בני הזמן.

58 על הקשר בין עצמה כלכלית לבין מעמד פוליטי בקהילת וילנה בראשית המאה ה-19 ראו: D. Blažytė, 'The Vilnius Magistracy and the Jewish Community in the 18th Century', *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture*, ed. I. Lempertas, Vilnius 1998, pp. 305-312. על תופעה דומה בקהילת פוזנן ראו: א' טלר, חיים בצוותא – הרובע היהודי של פוזנן במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, ירושלים תשס"ד, עמ' 49-63.

חשיבות מרובה לקריטריון הכלכלי בקביעת מקומו החברתי של הפרט.⁵⁹ הדבר בא לידי ביטוי גם במערכת התקנות הקהילתיות, שעוצבה במגמה לשמר את מעמדן הפוליטי המרכזי של משפחות האליטה הכלכלית, למשל באמצעות קביעת בעלי הזכות לבחור ולהיבחר למוסדות הקהילה. הקריטריון המרכזי שעל פיו נקבעה מידת ההשתלבות בגופים הממסדיים של הקהילה, ובעיקר ב'קהל', היה מעמדו הכלכלי של הפרט. השימוש בקריטריון זה אפשר למשפחות מסוימות שליטה רצופה ומתמשכת בגופים הקהילתיים, וכן פיקוח על אפשרויות ההשתלבות בהם ומניעת כניסתם של גורמים לא רצויים.⁶⁰ השינויים שחלו במציאות הפוליטית והכלכלית באימפריה הרוסית למן ראשית המאה הי"ט העניקו משנה־משמעות לתקנות אלה, והן היו האמצעי הכמעט יחיד שנותר בידי העלית הישנה במטרה לשמר את מעמדה ואת שליטתה במוקדי הכוח המסורתיים. ואולם האפשרויות הכלכליות החדשות, בצד ההחלשה השיטתית במעמד של הגופים הקהילתיים, עד כדי ביטולם בחוק בשנת 1844, הפכו מערך תקנות זה לחסר משמעות.⁶¹

בספרו 'מסורת ומשבר' הצביע יעקב כ"ץ על התערערות סמכותה של הקהילה היהודית במרכז אירופה וירידת מוסדותיה השונים, תהליך שהחל כבר במאה הי"ח והביא לעלייתם של כוחות חדשים, שמידת מחויבותם לקהילה הייתה מוגבלת.⁶² תמורה זו החלה לתת את אותותיה בתחומי האימפריה הרוסית רק בראשית המאה הי"ט. במהלך מאה זו מסתמנת מגמה ברורה של ערעור מעמדן של משפחות העלית המסורתית לעומת השתלבות ואף השתלטות של 'העשירים החדשים' על מערכות ההנהגה הקהילתיות.⁶³ בחינה ראשונית של מבנה הממסד הקהילתי בקהילה היהודית בוויילנה בתקופה הנידונה יכול לשמש דוגמה בולטת לתהליכי שינוי אלה. אם עד אמצע שנות העשרים של המאה הי"ט נשלטו ה'קהל' הוויילנאי וגופי המשנה שלו, דוגמת 'הצדקה הגדולה', באופן מוחלט

59 לתיאור מפורט של מבנה זה בקהילה מזרח־אירופית טיפוסית באמצע המאה הי"ט ראו: י' לעשצינסקי, 'בארדיטשעווער אידישע קהלה פון 1789 ביז 1917', בלעטער פאר אידישע דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק, 2 (1923), עמ' 39–43.

60 I. Levitats, *The Jewish Community in Russia 1772–1844*, New York 1943, Ch. VII; M. Jučas, 'Jewish Kahals in 18th Century Lithuania', *The Gaon of Vilnius and the Annals of Jewish Culture*, ed. I. Lempertas, Vilnius 1998, pp. 313–320; M. Zalkin, 'Who Wields the Power? The Kahal and Chevrot in Vilna in the 19th Century', *ibid.*, pp. 354–360
גם: ש' לויין, מזכרונות חיי, תל אביב תש"ד, עמ' 13.

61 I. Levitats, *The Jewish Community in Russia 1844–1917*, Jerusalem 1981, pp. 7–8

62 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 289.

63 דוגמה לתמורות אלה בקהילת בריסק ראו: י' הלוי עפשטיין, מנחת יהודה, ורשה 1877, עמ' 4; וכן בזיכרונותיה של בתו: P. Wengeroff, *Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century*, Bethesda 2000. על מאבק בקרב משפחות העלית היהודית בעיירה ליאדי בשנות השישים של המאה הי"ט ועל עלייתה של משפחת פיינברג, תקיפים וחוכרים, ראו: רבינוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 178–181.

בידי משפחות העלית ה'ישנה' – פריץ, זטל, גרמייזא, קלאצ'קו ודייכס,⁶⁴ הרי שעשר שנים לאחר מכן כבר עברה השליטה בגוף זה למשפחות העלית ה'חדשה', הן עלית חברתית ותרבותית, דוגמת משפחות שטראשון, רום, הרכבי, קצנלנבוגן ונתנזון, הן עלית כלכלית דוגמת אופאטוב. מהלך זה בא לידי ביטוי, למשל, בבחירת הדמויות שייצגו את הקהילה באירועים חשובים או בהתכנסויות של נציגי הקהילות היהודיות. וכך, אם בוועידת נציגי הקהילות שהתקיימה בעיר מינסק בשנת 1816 יוצגה קהילת וילנה בידי שמואל קלאצ'קו, איש העלית ה'ישנה',⁶⁵ הרי שנציגי הקהילה בקבלת הפנים שנערכה למשה מונטיפיורי בסנט פטרבורג בשנת 1846 היו צבי קצנלנבוגן ויהודה אופאטוב (ראו להלן). אחדים מחוקרי התקופה הדגישו דווקא את מעורבותן של משפחות העלית המשכילית בהתפתחות זו, אך התופעה הקיפה למעשה גם משפחות שלא אימצו תפיסת עולם מעין זו, דוגמת אופאטוב.⁶⁶ עם ביטול מוסד ה'קהל' בשנת 1844 תפסו אופאטוב ודומיו את תפקידי ההנהגה והשלטון החלופיים, כגון הספורשצ'יק (גובה מס), האובשצ'סטבניק (עסקן ציבור) והדפוטאט (נציג).⁶⁷

כפי שזנכר לעיל, היה אופאטוב חבר ב'קהל' הווילנאי כבר מאמצע שנות השלושים של המאה ה'י"ט. מעורבותו במערך החיים הציבוריים של יהודי וילנה, הן במסגרת הפורמלית של ה'קהל' הן לאחר ביטולו של גוף זה באמצע שנות הארבעים, באה לידי ביטוי גם בפעילות השוטפת וגם באירועים חריגים, ונציין שניים מהם. האירוע הראשון נקשר בחלקו של אופאטוב בביקורו בעיר של מקס ליליינטאל, שנתמנה בידי שר החינוך הרוסי סרגיי אובארוב ליישם את תוכנית 'ההשכלה מטעם' בקרב יהודי האימפריה (ראו להלן).⁶⁸

האירוע השני שבו מילא אופאטוב תפקיד מרכזי הוא ביקורו של משה מונטיפיורי ברוסיה בשנת 1846, אירוע שהותיר חותם עז על עולמם של יהודי תחום המושב, ויהודי וילנה בתוכם, כמו גם על הזיכרון ההיסטורי הקולקטיבי שלהם.⁶⁹ עם בואו של מונטיפיורי לסנט פטרבורג קיבלה את פניו משלחת של נכבדים יהודים, שהורכבה מנציגי העלית הפוליטית-הכלכלית של קהילות ורשה, מינסק, מוהילב, שקלוב, בוברויסק ווילנה. את קהילת וילנה, שהייתה הגדולה שבהן, ייצגו שלושה מן האישים הבולטים בקהילה: יהודה אופאטוב, בר נוטקין וצבי הירש קצנלנבוגן. אופאטוב אף חתם, יחד עם שלושה אחרים, על מכתב הברכה הרשמי

64 קאן (לעיל, הערה 24); וראו גם ברשימת המכונים 'פני העיר': מ' זלקין (מהדיר), מגנזי וילנה, א, באר שבע תשס"א, עמ' 31–34.

65 קלויזנר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 137.

66 על מינויו של שמואל שטראשון לתפקיד ראש ופרנס העיר ראו: הלבנון, ט' בניסן תרל"ב (17 באפריל 1872). על מינוי מרדכי נתנזון לתפקיד ראש הקהל' בוילנה ראו: אוסף גינזבורג (לעיל, הערה 12), תיק 17/4; א"ל הורוויץ ושי"י פין (עורכים), פרחי צפון, ב (תר"ד), עמ' 181 בהערה. דיון בשאלת מעמדה הפוליטי של העלית המשכילית ראו: ע' אטקס, 'פרשת "ההשכלה מטעם" והתמורה במעמד תנועת ההשכלה ברוסיה', ציון, מג (תשל"ח), עמ' 264–313.

67 שוחט (לעיל, הערה 7), עמ' 171–172; M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews*, Philadelphia 1983, pp. 122–123.

68 על השתלשלות העניינים בפרשה זו ראו: אטקס (לעיל, הערה 66).

69 על הביקור ראו: א"מ דיק, האורח, ווילנא תר"ו; L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, London 1983, pp. 326–350.

שהוגש למונטיפיורי.⁷⁰ עד כמה היה מעמדם של נציגי קהילת וילנה, ובייחוד מעמדו של אופאטוב, בעל משמעות גם במערך הפוליטי הכללי של יהודי האימפריה הרוסית ניתן ללמוד ממכתב ששלח צבי הירש קצנלנבוגן לחתנו ובו הוא מתאר את מפגשה של העלית היהודית עם מונטיפיורי:

לפה בא השר משה מאנ[טיפיורי] הלכנו אליו אני וידידני הגביר אפאטאוו, ר' צבי צלענאוו,⁷¹ ר' מענדיל ראטנער⁷² ביום ג 26 מארט... וביו"ט שני... באנו אנחנו בתוך שארי אחינו לביהמ"ד (=לבית המדרש), ובשעה תשע בא השר ורעו הדאקטאר⁷³ והשוחט שלו... עמד במזרחית דרומית סמוך לארון הקדש, ומימינו הדאקטאר, אפאטאוו ואנכי, צלענאוו, ראטנער... לוי היה הדאקטאר, ואחר השר שלישי עשה גומל,⁷⁴ רביעי היה אפאטאוו, חמישי היה ר' בער נאטקין,⁷⁵ מפטיר היה השוחט... ואחר התפלה אמר הדאקטאר לאפאטאוו בשם השר משה שנבוא אליו.⁷⁶

אף ששמו של אופאטוב נזכר בתעודה זו בין שמות נוספים של נכבדי הקהילות היהודיות, הרי ניתוח מדוקדק של מהלך האירועים, על פי הקודים החברתיים שהיו מקובלים בחברה היהודית המזרח אירופית, מעיד שמבחינת מעמדו האישי הוא ניצב בראש הפירמידה הפוליטית: (א) בשעת התפילה בבית הכנסת נקבע מקומו במושב הסמוך ביותר למונטיפיורי; (ב) העלייה לתורה שנבחרה עבורו נחשבה למכובדת ביותר אחרי זו של מונטיפיורי עצמו; (ג) הוא שימש איש הקשר הבכיר בין מזכירו של מונטיפיורי לבין נציגי הקהילות. עם זאת בתיעוד העוסק בביקורו של מונטיפיורי בוילנה, שנכתב ברובו הגדול בידי משכילים מקומיים, אין נזכר שמו של אופאטוב. יש להניח שהדבר נובע מן המתח הרב ששרר בתקופה זו בין אופאטוב לבין חוגים שונים בעיר, ובהם חוג המשכילים המקומי. כך, למשל, עם בואו של מונטיפיורי לעיר נלוו אליו ניסן רוזנטל ויעקב יאג, שניים ממתנגדיו המרים של אופאטוב.

בניסיונותיו של אופאטוב לעלות בסולם החברתי ניתן לזהות על נקלה את אותם מאפיינים שעיצבו את תהליך עלייתו הכלכלית. עצמה כלכלית הייתה גורם הכרחי בניסיון לבסס מעמד חברתי מקביל, אך לא היה בה די. לשם כך גם היה צורך בגיבוש תמיכה בקרב חוגי העלית המקומית ואף במערכת הפוליטית הלא יהודית. לכן עשה אופאטוב שימוש במוסד הנישואין

70 קלויזנר (לעיל, הערה 9), עמ' 305.

71 צבי הירש צ'לנוב היה מן הדמויות הבולטות בקהילת מינסק בשנות הארבעים של המאה ה'ט. על זכירתו במכרו לגביית מס הבשר בקהילה זו בשנים 1840-1843 ראו: *Minsk vedomosti*, September 1839

72 ממשפחות העלית הכלכלית-הפוליטית בקהילת מוהילב. על משפחה זו ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 273, הערה 4.

73 הכוונה לד"ר אליעזר הלוי, מזכירו האישי של מונטיפיורי.

74 ברך ברכת 'הגומל'.

75 ייצג את קהילת וילנה בקבלת הפנים למונטיפיורי בעיירה וילקומיר שמצפון לעיר. ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 242-244.

76 אוסף גינזבורג (לעיל, הערה 12), תיק 21. ראו: מ"א גינזבורג, דביר, ב, וילנה תרנ"ב, עמ' 98. על קשריו הכלכליים של אופאטוב עם בעלי הון יהודים מחוץ לאזור וילנה ראו: מכתב מאליהו (לעיל, הערה 11), עמ' 61.

כדי להשתלב בחוג זה, כפי שהראנו לעיל. כך באשר לו עצמו וכן באשר לילדיו.⁷⁷ ואולם, גם אם הצליח אופאטוב לזכות בשל כך בהכרה חברתית כלשהי, הרי שהצלחה זו הייתה קצרת ימים. הזיכרון הקולקטיבי הווילנאי מדגיש דווקא את האבסורד שבקשרי נישואין אלה: את העובדה שנרקמו על רקע מצבן הכלכלי הקשה של המשפחות שעמן השתדך, ואת העובדה שהיסוד הדומיננטי בדמותם ובאופיים של צאצאיו היה זה שלו ולא של תלמידי החכמים שעמם התחתנו בנותיו.⁷⁸ ככלל, ניתן לומר שהשגת תמיכה חברתית בקרב העלית היהודית המקומית הייתה בעבורו בבחינת משימה בלתי אפשרית, שכן בצד המאבק החריף על ההגמוניה הכלכלית, היו דרכי התנהלותו של אופאטוב רחוקות מרחק רב מן האתוס התרבותי המקומי. אשר על כן ניסה אופאטוב להשיג עמדת כוח ויכולת השפעה על ידי קשרים עם העלית המקומית הלא יהודית. ואולם שלא כבעלי הון אחרים, דוגמת צבי הירש קלאצ'קו וניסן רוזנטל, שפיתחו גם מערכות יחסים חברתיות עם חוגי האליטות הפולנית והרוסית בוויילנה,⁷⁹ מיקד אופאטוב את פעילותו במערכת השלטונית בלבד. קשרים אלה התבססו על מידת התועלת ההדדית שיכלו שני הצדדים להפיק מהם, ומטבע הדברים התפתחו הקשרים הללו במישור הלא הפורמלי. על רקע זה נרקמה בשיח המקומי בן הזמן ובזיכרון הקולקטיבי מערכת רחבה של אגדות וסיפורים, שתיארו את המניעים ואת מערכת היחסים של שני הצדדים. המרכיב הדומיננטי ביותר במערכת זו היה טובות ההנאה הכספיות, הישירות והעקיפות, ששני הצדדים העניקו זה לזה. כך, לדוגמה, מספר הירש אברמוביץ כי בתקופה שבה חקר אופאטוב את שירות הדואר בוויילנה ובסביבתה נזקקו פקידי השלטון לעזרתו כדי להבטיח אמצעי תחבורה שיאפשרו להם נסיעה מהירה וללא בעיות.⁸⁰ עד היכן הפליג הדמיון העממי בתיאור הדרך שבה נרקמו קשרים אלה ניתן ללמוד מן הסיפור הבא:

ר' יודל אופאטוב היה סוחר יערות, מהגדולים שבהם, והיה יוצא ונכנס בבתי השלטונות לרגל עסקיו, בענייני רשיונות, ובגלל סכסוכים עם האיכרים שטענו 'דינא דבר מצרא' בגדיעת היערות וכיו"ב. והנה התחלפו המשמרות והגיע לוויילנה 'גוברנאטור' (שר פלך) חדש – שונא בצע ושונא יהודים. חיפש ר' יודל אופאטוב דרכים לרכך את לבו של שר הפלך ולפתוח את ידו לקבל מתנת יד. יגע ומצא. הזמין יודל בפטרבורג, עיר הבירה, מרכבה מהודרת, כיאות לבני עלייה, קנה אצל מגדל סוסים צמד סוסים מגזע אצילי, דומים זה לזה כשתי טיפות מים, השיג רפב בעל חזות נאה והלבישו בגדי שרד חדשים עם כובע של רכב וציווה עליו לנסוע

77 בנו הבכור, צבי הירש, נשא לאישה את נכדתו של הרב אורי גינצבורג ממזריץ', חתנו של הרב מרדכי זאב איטינגא. ראו: ג' סילווערסטאן, בית מאיר, ג, וושינגטון תרע"א, עמ' 20. בנו השני, דניאל, התחתן עם נכדתו של הרב יעקב הלל אטינגר. בתו גיטל נישאה ליעקב פרנס, בן לאחת המשפחות העשירות והמיוחסות ביותר בוויילנה. הבת הרביעית, הענא, נישאה (לאחר מותו של אופאטוב) לפסל מרדכי אנטוקולסקי. הבת החמישית, בונא, נישאה לד"ר זיגמונד ווילקוויסק מוויטבסק. ראו: מגיד (לעיל, הערה 11), עמ' 87; מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 237; כץ (לעיל, הערה 11), עמ' 11; אברמוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 253.

78 סילברסטון, שם, עמ' 20; כץ, שם, עמ' 11; דרויאנוב (לעיל, הערה 17), ב, מס' 1506.

79 זלקין (לעיל, הערה 5), עמ' 98.

80 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17; אברמוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 253.

ליד בית הגוברנאטור ולעמוד שם עם מרכבתו ליד הכניסה למשרדו. יעמוד שם ויחכה. והיה אם ישאלו אותו למי הוא ומה רצונו, יענה: נשלחתי על ידי הסוחר יודל אופאטוב בשביל הוד מעלתו הגוברנאטור ואמר לי שכאן יהיה מקום עבודתי. וכך היה. ראו הפקידים של משרד שר הפלך את המרכבה ההדורה העומדת ומחכה ואין איש יורד או עולה, הלכו וסיפרו לשר הפלך. הסתכל השר דרך החלון והמרכבה עם הסוסים מצאו חן בעיניו. התייעץ עם פקידי וציווה להכניס את המרכבה והסוסים לאורווה... מאז היה ר' יודל אחד המקורבים של הגוברנאטור.⁸¹

מערכת יחסים זו לא נעלמה מעיני בני דמותו של אופאטוב, הלא הם בעלי הון יהודים שנוקקו לשדתלנות פוליטית לשם קידום עסקיהם או מעמדם הפוליטי. הסיוע שהושיט אופאטוב לבעלי ההון היהודים ברגעים מעין אלה תרם לחיזוק מעמדו הפוליטי והכלכלי, הן בוילנה והן מחוצה לה.⁸²

לעתים ביסס אופאטוב את מערכת היחסים המיוחדת שלו עם השלטונות המקומיים לא על מתן טובות הנאה ישירות אלא על סוגים שונים של תרומה לחברה הלא יהודית. כך, לדוגמה, תרם להקמת בית חולים צבאי⁸³ וכן העניק תרומה גדולה לטובת הנוצרים בסוריה שנפגעו במאבק המתמשך עם הדרוזים תושבי האזור.⁸⁴ ואולם האגדה העממית לא הסתפקה בתיאור קשריו של אופאטוב עם השלטונות המקומיים והפליגה גם למחוזות 'גבוהים' יותר. יעיד על כך התיאור הבא. בעת שהצאר עבר בוילנה אירעה תקלה למרכבה המלכותית. אופאטוב העמיד את טובי סוסיו לרשות הצאר ונהג בעצמו במרכבה עד התחנה הסמוכה. בתמורה על שירותיו אלה העניק לו הצאר מעמד של 'אזרח נכבד'.⁸⁵ עם זאת, אין בידינו עדויות כלשהן על פעילות שתדלנית של אופאטוב לטובת בני עמו, בשונה מדפוס ההתנהגות והפעילות המסורתית של היהודים שצברו עצמה כלכלית ופוליטית. גם במקרה הבודד הידוע לנו, שבו מוצג אופאטוב כמי שעומד על משמר כבודה של היהדות וכבודן של בחורות יהודיות שהולקו בידי אציל מקומי, אין הוא נזכר כמי שהוציא את כוונותיו אל הפועל.⁸⁶

העיקרון שהנחה את יהודה אופאטוב ובא לידי ביטוי בכל שלבי פעילותו הציבורית היה 'אחוז בזה וגם מזה אל תנח את ירך'. רוצה לומר, מעורבות בכל נושא בעל משמעות ציבורית על פי מידת התועלת שהדבר יכול להביא למעמדו הציבורי. דוגמה מובהקת לדרך פעולה זו

81 סבירסקי (לעיל, הערה 11), עמ' 76; מדובר ככל הנראה בגנרל איליה גברילוביץ' ביביקוב, שהתמנה לתפקיד המושל הכללי של פלך וילנה בשנת 1850. על קשריו עם אופאטוב ראו: מכתב מאליהו, (לעיל, הערה 11), עמ' 60.

82 על התפקיד שמילא אופאטוב במאבק בין הגביר אליהו קרטינגר לבין הבנקאי שלמה פיינברג מקובנה על הזכות לייצג את יהודי רוסיה לפני השלטונות ראו: מכתב מאליהו, שם, עמ' 59.

83 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17.

84 הכרמל, כ"ד בחשוון תרכ"א (9 בנובמבר 1860).

85 אברמוביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 253. יש להניח שהסיפור העממי קישר כאן שני אירועים היסטוריים שהתרחשו בסמיכות זמנים (במונחים בני הזמן): ביקורו של הצאר אלכסנדר השני בוילנה בשנת 1860, והענקת התואר 'אזרח נכבד' לאופאטוב בשנת 1864.

86 כץ (לעיל, הערה 11), עמ' 11.

היא יחסו לזרם הרעיוני-החברתי של ההשכלה. בנקודת הזמן שבה נאבק אופאטוב על ביצור מעמדו החברתי והפוליטי, קרי סוף שנות השלושים ושנות הארבעים של המאה הי"ט, עסק השיח הציבורי בקהילת וילנה בשאלת התקבלותה של ההשכלה כזרם לגיטימי בחברה היהודית המקומית. אופאטוב לא הותיר עדויות ישירות כלשהן על תפיסתו האידאית ביחס לרעיונות ההשכלה, אך מהלכיו הקשורים להשכלה בראשית שנות הארבעים מעידים על גישה חיובית, והדבר בא לידי ביטוי בהיבטים שונים של פעילותו, ובראש ובראשונה בהיבט הציבורי. בימים שבהם סערה קהילת וילנה בשאלת קבלתה או דחייתה של תכנית 'ההשכלה מטעם', שייצג מקס ליליינטאל, התייצב אופאטוב בפומבי בצד מצדדי התוכנית. כך, על בקשה שהוגשה לשר ההשכלה בחודש ינואר 1842 להאריך את שהותו של מקס ליליינטאל בוילנה, חתם אופאטוב כחבר 'הדפוטציה של סוחר וילנה'.⁸⁷ ובדין וחשבון שהכין ליליינטאל בעניין הקמתה של 'ועדה להשכלת העם' מופיע שמו של אופאטוב בין נכבדי העדה המומלצים לכהן כחברים בוועדה חשובה זו.⁸⁸ גישתו החיובית באה לידי ביטוי גם בפן האישי. כשנזקק אופאטוב באמצע שנות הארבעים למורה פרטי לילדיו הוא הזמין לשם כך את הסופר אברהם מאפו מקובנה, שכבר היה ידוע בנטיותיו המשכיליות המובהקות.⁸⁹

עם זאת, קשה לראות במהלכיו אלה של אופאטוב עדות להפנמתם של ערכי ההשכלה. סביר יותר להניח שהוא ניסה להציג את עצמו כמי שתומך במגמות התרבותיות והפוליטיות שהכתיבו הרשויות, ובמקרה זה הדרגים הגבוהים ביותר, קרי הצאר הרוסי ושר החינוך שלו. ואולם מספר שנים מועט לאחר מכן, משהתבסס הזרם המשכילי בקהילת וילנה וצבר השפעה, מסתמן שינוי בגישתו של אופאטוב.

למן אמצע שנות הארבעים הולכות ומתרבות העדויות על יחס קשה מצדו כלפי המשכילים, ובמיוחד כלפי מוסדותיהם: בתי הספר המשכיליים, בית המדרש למורים ולרבנים ובית הכנסת המשכילי הראשון בוילנה. לדוגמה, בסוף שנת 1847 הגיעה לידי שר החינוך סרגיי אובארוב תלונה על דרכי התנהלותם של הדפוטאטים של קהילת וילנה: יודל אופאטוב, אליהו היילפרין ויוסף אליאשברג. מחבר התלונה האשים את אופאטוב ואת חבריו בתפיסת ילדיהם של היהודי גורדון ושל המורה המשכיל שלמה זלמן זאלקינד ומסירתם לגיוס, וכן בניסיון להפסיק את עבודתם של המורים היהודים שמואל יוסף פין ושלמה זלמן זלקינד בבתי הספר הממשלתיים. על פי טענתו של הכותב, פעולות אלה של הדפוטאטים גרמו לירידה מתמדת במספר התלמידים בבתי הספר היהודיים. אופאטוב הוצג במסמך זה כ'ראש הקבוצה הפנאטית', שהדפוטאטים בחרו בו כנציגם בשל החסות שזכה לה משלטונות הגוברניה ובשל היותו בעל השפעה רבה על הקהילה היהודית. מחבר התלונה מוסיף וכותב, כי אף שאופאטוב הוא אחד מעשירי

87 קלויזנר (לעיל, הערה 9), עמ' 247.

88 שם, עמ' 270. וראו גם: י' טוגנדהולד, קול בוכים, ווילנא 1846, עמ' 20.

89 על מערכת היחסים המורכבת בין השניים ראו: קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17; בריינין (לעיל, הערה 11), עמ' 42-44; קלויזנר (לעיל, הערה 10), ג, עמ' 285.

הסוחרים בוויילנה, הרי שטרם שילם את חלקו ב'מס הנרות', וכיוצא בו חברים עשירים נוספים בקהילה.⁹⁰ תלונה זו לא הייתה משוללת יסוד.

אכן, משכילי ויילנה זיהו בשנים אלה את אופאטוב כמתנגדם החריף ביותר, כפי שתיאר אחד מתלמידי בית המדרש למורים ולרבנים בוויילנה באוזניו של לייב לבנדה בשנת 1849:

אותנו ה'ברלינים' רודפים כמו חיות פרא. מוסרים לצבא או משלחים מן העיר בהחלטת הקהילה. בקיצור, רודפים עד קצה האפשרות... לא הם אלא נציגם, אשר מתאים להיות ראש כנופית ליסטים... איש זה הוא עם הארץ גמור, בור לחלוטין בכל המובנים... אבל הנה עכשיו עלה בדעתו לרדוף את ה'ברלינים' – והוא רודף. עשרות צעירים עזבו את בתיהם ומשפחותיהם וברחו לכל עבר כדי שלא ליפול בידיו.⁹¹

אופאטוב שם לו למטרה בפעילותו האנטי משכילית גם את המוסד שסימל יותר מכול את מידת הלגיטימציה שההשכלה זכתה לה ברחוב הוויילנאי, הלא הוא בית הכנסת המשכילי 'טהרת הקדש', שנחנך בשנת 1847. אופאטוב לא היה היחיד שניסה להביא לסגירתו של בית הכנסת, אך דווקא דמותו ופעילותו הן שנחרטו בזיכרון הקולקטיבי המשכילי, כפי שעולה מדברים שנכתבו כעשרים שנה לאחר התרחשות האירועים:

'טהרת הקדש' נוסד בוויילנא בשנת תר"ח... ביד המנוח מ' יהודא קלאצקא ז"ל. אז רבים קמו עליו ובראשם י"א (=יודל אופאטוב) ויאמרו להרוס את הבית הזה ויפזרו כסף לרוב. את המשוררים נתנו לצבא ורבים מהמתפללים בו הושיבו במאסר, ואשר כח בידו להחזיק קנה רובה חרצו לשלחו לצבא. אך גם המשכילים לא נסו מהמערכה ויתיצבו נגדם ברוח אמיץ עד כי רודפיהם נהפכו לנרדפים ויד הנאורים היתה בעורף החשוכים כי החליפו את המשוררים באחרים ובית התפלה עומד היום נכון ונשא.⁹²

דומה שהשינוי הקוטבי שחל ביחסו של אופאטוב להשכלה ולמשכילים נעוץ בגורמים תרבותיים ופוליטיים גם יחד. המקורות המשכיליים, בעיקר הספרותיים, תולים זאת בפער התרבותי ששרר בינו לבין המעגל הפנימי של המשכילים האינטלקטואלים, כפי שמתאר זאת אברהם קפלן:

בראשית ימי גדולתו הואיל להתחבר אל חברת המשכילים, אך הם בראותם אותו בור וריק, כי גם את שמו לא ידע לכתוב בידו ולא יכלו להכיל מהלכו ביניהם וירחיקוהו מהסתפח באגודתם. ויחר לאפאטאוו על הדבר הזה כי הכלימהו, וישבע באפו לנטור להם איבתו כל

90 אל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 567, תיק 2. וראו גם: לוזינסקי (לעיל, הערה 12), עמ' 253; קלויזנר (לעיל, הערה 9), א, עמ' 331; י"ד דערעוויאנסקי, 'די באציונג פון דער געזעלשאפט און די רעגירונגס-קרייזען צו דער ראבינער שול', 'יו"א בלעטער', 10 (1936), עמ' 16.

91 Л. Леванда 'Типы и силуэты', *Восходь*, I (1881), p. 53; המקור ברוסית. התרגום מתוך: שוחט (לעיל, הערה 7), עמ' 171.

92 י"ב לינאווסקי, 'טהרת הקדש בוויילנא', המליץ, כ"ה בשבט תרכ"ז (31 בינואר 1867). על יחסו השלילי לספרות ההשכלה ראו: יל"ג, המעורב בדעת (לעיל, הערה 13), עמ' קלא-קלד.

הימים והרע ירע להם בכל עת אשר תמצא ידו ולא יחדל. וכן עשה, כי צר תמיד את העם עליהם וירדפם על צוארם ויציקם מאד מאד.⁹³

ואולם השינוי נבע גם מגורמים פוליטיים. עם ביטול מוסד ה'קהל' באימפריה הרוסית, בשנת 1844, חלו שינויים בהרכב הפוליטי של המנהיגות הקהילתית בוילנה. כחלק מתהליך זה נמנה אופאטוב, כמו אחדים מן המשכילים המקומיים, עם ה'דפוטאטים' – הגוף החשוב ובעל העצמה הרבה ביותר בקהילה.⁹⁴ והנה דווקא בשלב זה יצא אופאטוב למאבק חריף במשכילים ובמערכת החינוך שלהם. הדבר מעיד על ניסיון להשתלט באופן מוחלט על כל מוקדי הכוח העיקריים בקהילה, תוך ניסיון לדחוק כל גורם שכביכול היה בידו לערער על מעמדו. למרות זאת המשיך אופאטוב גם בשנים אלה לקיים קשרים עסקיים עם משפחות מחוגי ההשכלה בוילנה, דוגמת משפחת קצנלנבוגן,⁹⁵ ומשהבין שההתנגדות העזה לקיומו של בית המדרש לרבנים עלולה לפגוע בקשריו עם המערכת השלטונית הפך את עורו ואף תרם כספים וציוד אף למוסד זה.⁹⁶ מגמה אופורטוניסטית זו נמשכה גם בשנות החמישים ועד למותו בשלהי שנות השישים.⁹⁷

אופאטוב נמנה עם הקבוצה החברתית שתיאר יעקב כ"ץ כמי 'שזכו אגב הישגיהם הכלכליים בעולם הלא-יהודי לתוקף ולהשפעה, ומפנים את המשקל הסוציאלי של תוקפם אל חיי העדה היהודית פנימה. כאן ביקשו לתפוס מקום של הנהגה, של הערכה ופרסטיז'ה'.⁹⁸ ואולם העלית היהודית המקומית הסתייגה ממנו, ולמעשה לא קיבלה אותו מעולם כחבר לגיטימי בשורותיה, למרות קשריו המסועפים עם חוגי השלטון ועצמתו הכלכלית. אי קבלה זו לא היה בה כדי לפגוע בכוחו הפוליטי ובמידת השפעתו על המתרחש בפועל בקהילת וילנה, והיא הייתה יותר בבחינת עלבון אישי.

משלא עלו יפה ניסיונותיו לזכות בהכרה ציבורית בחוגים אלה, החליט לעקוף מכשול זה ופנה לפעילות פילנתרופית ישירה בקרב ההמון, כפי שעשו רבים מאלה שנמנו עם חוגי העלית המקומית בקהילות היהודיות במזרח אירופה. במקביל לתמיכתם ולמעורבותם במערכות

93 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17, בהערה; וראו גם: 'יודיל החייט היה אדם פשוט ועם הארץ גמור, לא עלינו. לא ידע קרוא וכתוב לא בכתב אשורי ולא בלשון עברי ולא בדבור מצרי; מכל הלשונות המתהלכות בארץ ידע רק את הלשון הנאכלת בחרדל, מכל החקירות – את חכירת הבשר... ויהי מלעיב בחכמים יודעי ספר ובחקרי לב החוקרים לכל תכלית; יל"ג, שם, עמ' קלא. על המתח בין האינטליגנציה הרוסית לבין הבורגנות החדשה ראו: ביל (לעיל, הערה 7), עמ' 210.

94 שוחט (לעיל, הערה 7), עמ' 171–172.

95 מכתב צבי קצנלנבוגן לחתנו יעקב קצנלסון, אוסף גינזבורג (לעיל, הערה 12), תיק 21, כ"ט בתמוז תר"ט (19 ביולי 1849).

96 אוסף גינזבורג, שם, תיק 21, תעודה 251, מכתב א"מ דיק. על תרומה זו, היקפה המדויק ושמות הנערים שנהנו ממנה ראו: אל"ל (לעיל, הערה 12), אוסף 567, תיק 6139.

97 מכתב מאליהו (לעיל, הערה 11), עמ' 60–61.

98 כ"ץ (לעיל, הערה 62), עמ' 289. הד לניסיונות אלה ראו בשירו של י"ל גורדון 'ראשי עם הארץ', הכרמל, י"א באלול תרכ"ו (22 באוגוסט 1866).

הרווחה הקהילתיות,⁹⁹ ארגנו בעלי הון אלה מגוון רחב של פעולות סיוע ותמיכה לשכבות החלשות – בעיקר בשנות בצורת, בהתפרצות מגפות ובעתות מלחמה. הם מימנו מכספם הקמת בתי חולים,¹⁰⁰ וסייעו במימון הפעילות של מערכת החינוך,¹⁰¹ בחפירת בארות מים, בהפעלת בתי תמחוי וכיוצא בכך. מבין הבולטים שבהם ניתן להזכיר את צבי הירש לפידות, עקיבא קוסובסקי, חייא דנציג, יהושע השל עפרון וישראל יוסף פינס מווילנה;¹⁰² כן את יצחק רבינוביץ מבוברויסק;¹⁰³ את יחיאל דב וולקוביסקי מביאליסטוק;¹⁰⁴ את שמעון מרגולין מקלימוביץ,¹⁰⁵ ואת פנחס רוזנברג ממוסקבה.¹⁰⁶

עדויות על פעילות פילנתרופית ישירה ואינטנסיבית של אופאטוב קיימות כבר מאמצע שנות הארבעים. כך, למשל, בעת מגפת החולירע שפגעה בווילנה ובתושביה בשלהי שנות הארבעים התנדב אופאטוב לממן מכיסו את כל הוצאות המזון והתאורה של בית החולים שהוקם כדי לסייע לנפגעי המגפה.¹⁰⁷

בראשית שנות השישים חלה התדרדרות במצב הכלכלי בכל רחבי האימפריה הרוסית, ונוצר מחסור מתמשך במוצרי מזון בסיסיים. מחסור זה נבע מגידול מהיר באוכלוסייה ללא הרחבה מקבילה של הייצור התעשייתי, משחרור האיכרים בשנת 1861, שגרם לירידה מיידית בהיקף שטחי הגידול והיבולים, וכן משנות הבצורת התכופות. באזור הבלטי הוחרף המשבר עקב המרד הפולני של שנת 1863 והניסיונות לרוסיפיקציה אינטנסיבית של מערכות הממשל האזוריות.¹⁰⁸ היה אפוא צורך בהרחבת מערך הסיוע לשכבות הנזקקות באוכלוסייה, והעדויות על כך רבות ביותר.¹⁰⁹ על רקע זה הרחיב אופאטוב את פעילותו הפילנתרופית, בעיקר בשנים 1867–1868. בשל הרעב הכבד ששרר בשנים אלה בגוברניות הצפון-מערביות, שבשטחן נכללו חלקים ניכרים של 'תחום המושב', עמדו מערכות הרווחה הקהילתיות בווילנה בפני קריסה. לפני אופאטוב עמדו שתי אפשרויות. האחת, לסייע למערכות אלה למלא את תפקידן

99 על פעילות 'הצדקה הגדולה' בווילנה לאספקת קמח פסח לעניים, בניצוחם של אברהם פרנס, מתתיהו שטראשון ואריה לבנון, ראו: הכרמל, י' באיר תרכ"ז (25 באפריל 1866).

100 על בית החולים שייסד בווילנה בנימין נתנון ראו: ב' מנדלשטאם, חזון למועד, א, וויען תרל"ז, עמ' 15.

101 על תרומה של קבוצת משפחות מהאליטה הכלכלית הווילנאית למערכת החינוך היהודית המקומית ראו: *Виленский Вестник*, XIII (1864).

102 ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, במפתח.

103 י' סלוצקי, 'קהילת בוברויסק', באברויסק, א, בעריכתו, תל אביב תשכ"ז, עמ' 32–33.

104 הכרמל, ו' בתשרי תרכ"ה (6 באוקטובר 1864).

105 הלבנון, ר"ח אלול תרכ"ז (1 בספטמבר 1867).

106 הלבנון, ה' בשבט תרכ"ח (29 בינואר 1868).

107 ליפקין (לעיל, הערה 42), עמ' עז; ד' כץ, תנועת המוסר, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' 149.

108 E.C. Thaden, *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, New Jersey

1981, pp. 33–53; ריאזנובסקי (לעיל, הערה 35), עמ' 347–341.

109 על הרעב הכבד בשנות הארבעים ובשנות השישים ראו: י' ליפשיץ, זכרון יעקב, א, קובנה 1924, עמ' 129–131.

המסורתי באמצעות תמיכה כספית. האפשרות האחרת שבה בחר הייתה הקמת מערכת רווחה אלטרנטיבית, פרטית, שמומנה והופעלה באופן בלעדי על ידו. וכך תיאר זאת כותב בן הזמן:

ועל טוב יזכר שם כבוד הגביר המפורסם האזרח הנכבד לדורותיו כמו"ה (=כבוד מורנו ורבנו הרב) יהודה אפאטאוו... כי הזיל זהב רב מכיסו וישכור אופים לאפות בביתו ככרי לחם עוני על משך שבעה ירחים וחצי. ויבקש אנשים חכמים ונבונים, הלא המה: האחד הוא הרב הגדול חו"ב (=חכם ובקי) החכם המפורסם כהר"ר בנימין מרדכי הי"ו מורה צדק לעדתנו, ושני לו הוא הרב המופלג וכו' הישיש הנכבד כמו"ה צבי הירש לפידות הי"ו. ויתן בידם לפקח על כל צרכי הענין הנעלה הזה בנדבת לבבם הטוב, כי ימכרו מזה סך מאה ושלושים פוד לחם בכל שבוע ושבע לדלי עירנו. כעברים כנוצרים מבלי הבדל דת אמונה, במקח היותר זול, ועניים מרודים להביא בית. ומכסת הכסף אשר תעלה עליו למלאות מכיסו לדבר החסד הזה, תעלה לערך 1800 רוי"כ (=רובל כסף). ואולי יותר? מלבד אשר הרים מקודם תרומת כסף נדבה ויחלק לאביונים נדבות רבות וגדולות.¹¹⁰

אופאטוב לא הסתפק רק בתמיכה שוטפת במעוטי יכולת, ובהתאם לאסטרטגיה הפילנתרופית הכוללת שלו, הרחיב את תחומי פעולותיו. כך, לדוגמה, חילק מצות ותפוחי אדמה לנזקקים לקראת חג הפסח,¹¹¹ אך גם ייסד:

בית מדרש לחכמים וללומדים עשרה אשר הושיב בו לשרת בקדשי התלמוד ולכהן בגאון הפוסקים תמיד לא יחשו כל היום וכל הלילה וצל החכמה כנן בצל הכסף בהקדישו לעד חצר גדול בנוי לתלפיות למלא בהכנסת ארבעים רוב"כ (=רובל כסף) שכירות לשבוע אשר לו את כל מחסורו והצטרכות הלומדים הנ"ל, הפליא עצה למען הגדיל תושיה.¹¹²

מבלי להמעט בחשיבות מפעליו הפילנתרופיים, אין ספק שאופאטוב ראה בהם גם קרש קפיצה אפשרי לקבלת לגיטימציה חברתית. זו גם הסיבה שהציב בראש מערכות הסיוע הישירות לנזקקים, ואף בהנהלת בית המדרש שלו, רבנים מקומיים בעלי שם.¹¹³ כאמור, שלב

110 מליץ יושר, 'ברכת תודה', המליץ, ח' בכסלו תרכ"ח (5 בדצמבר 1867); וראו גם: המגיד, י"ד בכסלו תרכ"ח (11 בדצמבר 1867); שם, כ"ח בכסלו תרכ"ח (25 בדצמבר 1867); המליץ, כ"ב באייר תרכ"ח (14 במאי 1868); שם, י"ט בטבת תרמ"א (21 בדצמבר 1880); כהן (לעיל, הערה 9), עמ' 448. על מצוקת עניי קהילת וילנה בשנים אלה ראו: י"א קובנר, ספר המצרף, בעריכת ש' פיינר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 119.

111 הלבנון, ב' בניסן תרכ"ח (25 במרס 1868); הכרמל, ב' באייר תרכ"ח (24 באפריל 1868). על קשיי 'הצדקה הגדולה' בוויילנה לעמוד באספקת צורכי הנזקקים ראו: הכרמל, כ"ז בסיוון תרכ"ז (30 ביוני 1867).

112 המגיד, כ"ח בכסלו תרכ"ח (25 בדצמבר 1867).

113 ראו תיאורו האירוני של יל"ג, המעורב בדעת (לעיל, הערה 13), עמ' קלב. על הרב בנימין מרדכי טיללעס, שפיקח על חלוקת המזון לנזקקים ושימש מנהל בית המדרש של אופאטוב, ראו: מגיד (לעיל, הערה 9), א, עמ' 76; ח"ה אייגש, 'פתח דבר', ספר עולת שמואל, א, וילנה תרס"א, עמ' v. על צבי הירש לפידות ראו: מגיד, שם, א, עמ' 211, הערה 1; א' פרידמן, ספר הזכרונות, תל אביב תרפ"ח, עמ' 22.

זה בפעילותו של אופאטוב מסמן תפנית בתפיסתו החברתית: ניסיון לזכות בלגיטימציה ובהכרה לא בחוגי האליטות המקומיות, שאנשיהן עמדו בראש מערכות הרווחה הממוסדות, אלא בקרב ההמון דווקא. דא עקא שגם אם היה אופאטוב זוכה לתמיכת ההמון, עדיין היה בכוחה של העלית הישנה להשפיע במידה רבה על מערכת הערכים המקובלת. גם יובל שנים לאחר מכן עדיין התקשתה הפוליטיקה של ההמונים לצבור עצמה בעלת משמעות בקהילה בעלת מסורות שמרניות ומקובעות כקהילת וילנה.

ד. התקיף: 'מי ידין עם אופאטוב?'

עם גלריית הטיפוסים של הקהילה היהודית במזרח אירופה נמנה גם 'התקיף'. אין זה כמוכר תואר רשמי, אלא שם תואר שהוצמד לאנשים בעלי עמדה כלכלית ופוליטית גבוהה, שנהגו ביד רמה (ולעתים אף ביד קשה) במי שנמנו עם בני המעמד הנמוך יותר. תופעה זו לא הייתה ייחודית לקהילת וילנה, וה'תקיפות' הייתה לתופעה רווחת כחלק מתהליך השינוי שעברה המנהיגות הקהילתית במזרח אירופה משלהי המאה הי"ח ואילך.¹¹⁴ בדרך כלל נשתמרה דמותו של 'התקיף' בזיכרון הקולקטיבי בהיבטיה השליליים דווקא, אם כי לעתים הוא מתואר כמי שעשה שימוש חיובי באופיו ובאמצעים שעמדו לרשותו.¹¹⁵

ככל שמדובר באופאטוב הפך שם תואר זה למרכיב בלתי נפרד מדמותו ומדימויו, ולא בכדי בחר ליטוויץ בתואר זה בכותרת למונוגרפיה הקצרה שלו על אופאטוב.¹¹⁶ עצמתו הכלכלית, מעמדו הפורמלי כ'סוחר מן הגילדה הראשונה' וכ'אזרח נכבד', כמו גם קשריו הטובים ב'חלונות הגבוהים' תרמו תרומה של ממש לדימויו העצמי כמי שהוא ואין בלתי, הן בחברה היהודית הן מחוצה לה.¹¹⁷ על רקע זה, וכן בשל אופיו המיוחד, היה מהלך חייו רצוף עימותים כמעט עם כל גורם בעל מעמד והשפעה בחברה היהודית המקומית. עם זאת עימותים אלה לא גרעו כהוא זה מעצמתו הפוליטית וממידת השפעתו. הוא לא היסס להתעמת, ובגלוי, גם עם גורמים לא יהודיים בוילנה ובסביבותיה. האגדה העממית מתארת בפרטי פרטים עימותים עם דמויות מכובדות בחברה הלא יהודית, כגון אחד המורים בגימנסיה העירונית,¹¹⁸ מהנדס צבאי¹¹⁹ ואף אחד מבני משפחת האצולה טישקוויץ. נראה שהמקור שממנו שאב הזיכרון

114 לדיון ראשוני בתופעת 'התקיפות' והדגמתה באמצעות דרכי פעולתו של 'תקיף' מקומי ראו: בלבן, תקיף (לעיל, הערה 7). ניסיון למקם תופעה זו בהקשר רחב יותר ראו: מ"א שולוואס, 'יהדות פולין ודרכה בלימוד התורה', ספר השנה, בעריכת א' טארטאקאווער, ב (תשכ"ח), עמ' 14.

115 'קלויזנר', יהודה ספרא ודיינא (היסו"ד), ציון, ב (תרצ"ז), עמ' 137-152; איש-נעמי (אלימלך וועכסלר), 'מתהום הנשיה', רשמות, א (תרע"ח), עמ' 167-169; א' באומינגר, 'תולדות היהודים בקראקא בשנות ה'ס"ד-תקע"ה', ספר קראקא, בעריכת א' באומינגר, מ' בוסאק ונ"מ גלבר, ירושלים תשי"ט, עמ' 27; ש' שייך, מין בשאינו מינו, קראקא תרנ"ז, עמ' 59.

116 ליטוויץ (לעיל, הערה 11); כהן (לעיל, הערה 9), עמ' 448-449; קלויזנר (לעיל, הערה 10), ג, עמ' 285.

117 ליפסון (לעיל, הערה 17), ב, עמ' 69; דרויאנוב (לעיל, הערה 17), א, עמ' 366.

118 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17; בריינין (לעיל, הערה 11), עמ' 42.

119 קפלן, שם, עמ' 17.

העממי אירועים אלה אינו הדמיון גרדא, אלא גם מציאות החיים בוויילנה בימיו. מאלף הדבר שמרוב האירועים הללו יצא אופאטוב בלא פגע, כפי שתיאר זאת אברהם קפלן:

והנה אפאטאוו, אשר בידיו, ידי רשע, הכה אנשים נקיים, בידיים ההן פזר הון רב לנקובי פקידי המשפט, רודפי שלמונים, וכל שופטי הארץ למקטנם ועד גדולם היו מקנת כספו, על כן לא היה כל פחד וכל מורא לנגד עיניו וזרועו משלה לו לעשות ביד רמה כל הוות נפשו באין מונע, כי גם באנשי פקודות, בעם ובצבא, נחתה ידו ויד המשפט לא עשתה בו שפטים.¹²⁰

בצד הצלחתו הכלכלית המסחררת והעלייה המהירה במעמדו הציבורי הפורמלי, מציירים המקורות העוסקים באופאטוב דמות של אדם בעל אופי קר, קשה ומתנשא. תקיפותו היוצאת דופן משכה את תשומת לבם של הסופרים המשכילים בני הזמן, והם ראו בו את התגלמות הפן המכוער של הסדר החברתי הישן, שעל פיו רשאי בעל השררה לנהוג בהמון כראות עיניו. התרשמות זו באה לידי ביטוי הן בפרוזה הן בזיכרונות של כמה מסופרים אלה. כך, למשל, תיאר אחד מתלמידי בית המדרש לרבנים בוויילנה את דמותו של אופאטוב, כפי שמצטט הסופר י"ל לבנדה: 'הוא עשיר מאד, בעל מרץ, נועז, חצוף. והוא נטל לתוך ידיו את כל הקהילה כל כך בחזקה וביסודיות, עד ששום איש אינו מעז לפצות לעומתו פה. המלה שלו היא חוק'.¹²¹ וכך בחר יל'ג לתארו בסיפורו 'המעורב בדעת':

ויהי הנקל לו לחרף איש עד דור אבותיו וברגע באפו להניף יד ולהכות באגרוף רשע; על כן יראו מפניו רבים וסביביו נשערה מאד... והמון העם בראותם כי בכל אשר יפנה ירשיע ובכל אשר ירשיע יצליח ואיש לא יעמוד בפניו לתבוע עלבונו מידו, אמרו בלבם כי איש תקיף הוא וכל אשר יחפוץ יעשה, ויראו את פניו כפני עריץ.¹²²

תיאורים אלה עולים בקנה אחד עם הדרך שבה מתואר אופאטוב במרבית העדויות בנות הזמן ובאופן שבו נשתמרה דמותו בזיכרון הקולקטיבי. פנים רבות היו לה ל'תקיפות' זו, ובהן אלימות מילולית ואלימות פיזית, והן ניכרו בהיבטים השונים והמגוונים של יחסיו עם הסובבים אותו והקרובים אליו ביותר ובפעילותו הכלכלית והציבורית.¹²³ אופאטוב לא נשא פנים לאיש, כגדול כקטן, יהודי ולא יהודי, ולשם השגת מטרותיו לא בחל באמצעי כלשהו. אלימותו המילולית והפיזית היו במידה רבה לסימן ההיכר שלו, ובלשונו של אברהם קפלן: 'הן הוא בזדונו וברוע לבו הגדיל שערווריה כי בחרות אפו נחה עליו רוח שגעון, או חמת פריצי החיות ויכה כל איש הבא בידו מכות אכזריות, כגדול כקטן מידו לא נקה, והוא לא נשא כל עון'.¹²⁴ תיאורים מפורטים על התנהגותו האלימה מופיעים בכל מגוון המקורות העומדים לרשותנו.

120 שם.

121 Восток, I (1881), pp. 53–54; המקור ברוסית. התרגום על פי שוחט (לעיל, הערה 7), עמ' 171.

122 יל'ג, המעורב בדעת (לעיל, הערה 13), עמ' קלא.

123 ראו למשל: קאהן (לעיל, הערה 8), עמ' 80.

124 קפלן (לעיל, הערה 11), עמ' 17; וראו גם: בריינין (לעיל, הערה 11), עמ' 43; מכתב מאליהו (לעיל,

הערה 11), עמ' 61; יל'ג, המעורב בדעת (לעיל, הערה 13), עמ' קלא; כהן (לעיל, הערה 9), עמ' 448.

קפלן מתאר עימות שהתפתח בין אופאטוב לבין אברהם מאפו, ששימש כאמור מורה פרטי לילדיו. בהוראת השלטונות נאלץ מאפו להפסיק את עבודתו בבית אופאטוב ולשוב לקובנה, כדי ללמד בבית הספר הממשלתי היהודי שבעיר. את שהתרחש בשעה שמאפו הודיע לאופאטוב על כוונתו להתפטר מעבודתו מתאר קפלן:

ויאמר לו: אדוני אפאטאו! מטעם הממשלה אצא מעמך ושבתי לקאוונא, כי שם בבית הספר אני קרוא להיות למורה, ובכן באתי עתה לברכך בשלום ולהפרד מעמך! ויען אפאטאו: אבל לא כמחשבתך אתה מחשבת גם אני! לא תצא מעמי כי שכר שכרתיך לי, ולא אתנך לעזוב את ביתי עד אשר אומר לך צא ויצאת!... ויאמר בתמת לבו: אבל אדוני, הלא חוזה לא עשינו, וגם לא כרתנו אמנה ולא כתבנו עד מה אהיה שכור לך, ואני, חלילה לי מחשוב לעזוב את ביתך, אם לא מצות הממשלה חזקה עלי לעשות כאשר אמרת! וילעג לו אפאטאו: רב לך אל תוסף דבר, כי כתבנו וגם חתמנו אגרת אמנה והנה היא שמורה ביד, ואתה ידעת כי אין לאל יד הממשלה לבטל דבר אשר נעשה על פי חוקי המשפט! לדברי עז הנפש האלה לא שקל מאפו בפלס שכלו את דברי תמתו ויען: אם כן הוא הדבר, הלא האגרת הזאת מזיפת היא! אפאטאו, כמו שמר לפי מאפו ויחכה לדבריו האלה כי ינקש בהם, השתובב בזעם אפו וירעם עליו בכח קולו: מה אתה כלב נבזה אומר אלי! אנכי זיפתי את האמנה! עתה תדע את מי חרפת! ויקח מלקה עור פר כפולת שמונה אשר היתה תלויה תמיד על ידו בקיר, ויחל להמטיר מכות אין מספר על ראש מאפו, על כתפיו ועל כל אבריו אשר מצאה ידו, וכמעט המיתו תחת רשעו, לולא התאמץ המכה לנוס מפניו ולהציל את נפשו, אבל הוא נס והרוצח רדף אחריו ויכהו עוד בכל המעלות אשר ירד, עד אשר הצליח בשארית כחו למצוא הפתח וימלט החוצה. גלוי ראש, מכה, נמחץ וכמעט באין נשמה באפו נס על נפשו לכל ארך הרחוב (ווילנערגאססע) אל בית הנכבד ר' אהרן מאנדעלשטאמם, וכח לא היה לו להגיד כל אשר קרהו, רק: הרוצח הרגני! ומה היה? אף לא מאומה!¹²⁵

לסיפור אין בשלב זה אישוש ממקורות נוספים. ואולם אירוע בעל מאפיינים דומים, המעיד על דרכו האלימה של אופאטוב, התרחש בוויילנה בשלהי שנות הארבעים, ויש בו כדי לתמוך בתיאורו של קפלן. ב־12 באוקטובר 1848 קיבל קוז'יץ, המפקח על בתי הספר בגוברניה של וילנה, את הפנייה הבאה:

הנדון: מינוי נציג לחקירת הסכסוך בין המורה של לבין אופאטוב המפקח על מחוז הלימודים של בילורוסיה הודיע לי... שהנהלת הגוברניה החזירה את התיק שנפתח בעקבות תלונתו של המורה בבית הספר היהודי הממשלתי מדרגה II, של, על הסוחר מהגילדה ה־I אופאטוב, על המכות שהוכה על ידי האחרון... לאחר תום החקירה אבקש את הוד מעלתך לדווח לי. על החתום: המנהל סקורובלי.¹²⁶

125 קפלן, שם, עמ' 17; בריינין, שם, עמ' 44. בריינין אף מוסיף כי 'בהתרגשות עצומה ובקול רגז היה מאפו מספר על דבר הפטירה האיומה שנתפטר מתוך מהלומותיו של התקף אופאטוב'.
126 ארכיון יו"א (לעיל, הערה 12), RG 52, תיק מס' 7; המקור ברוסית, תרגום שלי.

בעקבות הגשת התלונה התקיימו מספר דיונים ובסופם הוחלט להחזיר את התיק מטיפול של המשטרה המקומית לטיפול שלטונות הגוברניה. כאן, כצפוי, הסתיים העניין בלא כלום.¹²⁷ כיוצא בכך השתמר בזיכרון הקולקטיבי הווילנאי אירוע שהתרחש בביתו של אופאטוב באחד מימי חג החנוכה: חזן הקהילה, יהושע פיינזינגר, הגיע לביתו של אופאטוב כדי לקבל 'דמי חנוכה', כמקובל, אך יצא בבושת פנים לאחר שאופאטוב עלב בו.¹²⁸ 'תקיפותו' של אופאטוב גם הייתה הרקע לביקורת הרבה – בדרך כלל סמויה או עקיפה – שהוטחה בו. אך מעטים העזו לבקר את אופאטוב בגלוי. היו מי שערערו על עצם ההנחה שמצבו הכלכלי של אדם הוא הקריטריון העיקרי למעמדו הפוליטי-החברתי, אך גם ביקורת זו נכתבה במרומז או רק לאחר מותו של אופאטוב.¹²⁹ ביטוי סאטירי-ביקורתי למצב זה שרטט כותב עלום שם במכתב לעיתון 'המליץ'. הוא תיאר את מידת השליטה וההשפעה שרכש אופאטוב במשך שנות פעילותו הציבורית בקהילת וילנה:

ויש אחד בהם (=מראשי הקהילה) אדמוני, חכלילי עינים, עלי אדרת שער עם זנבות, ועל פיו ישק כל סדר הקהילה... מיום היותו ועד עתה, עוד לא ירד מעל הבמה: בשנה אחת הוא גבאי דח"ק גחש"א (=דחברה קדישא גמילות חסד של אמת), בשנה השנית, אחרי אשר לפי התקנה לא יוכל להישאר על משמרתו זאת, יהי במקום גבאי, בשלישית כבר משרת הגבאות נכונה לפניו. הגבאי לסירוגין הזה גם מפקדות הקהל לא יניח ידו, והנהו מנהל את עדתו אף כי, חי נפשי, גם הוא לבדו עודנו רחוק מדעת את הדרך ילך בה.¹³⁰

אף שאין הכותב מזכיר במפורש את שמו של אופאטוב, הרי שברור לחלוטין למי הוא מתכוון, ולו רק בשל אופן הפעולה הציבורית האופייני כל כך לאופאטוב. גם השימוש במושג 'חכלילי עיניים', שנאמר בברכת יעקב אבינו ליהודה בנו (בראשית מט, יב), ברכה העוסקת רובה ככולה בתיאור שלטונו העתידי של יהודה, מאשש הנחה זאת.

127 שם, תעודה מס' 5. רמז ל'קשריו' של אופאטוב עם מערכת המשפט מצוי בסיפורו של יל'ג 'המעורב בדעת' (לעיל, הערה 13). יל'ג מתאר עימות שהתפתח בין אופאטוב לבין אחד הלומדים בבית המדרש שהקים, אשר נמצא קורא בספרו של י"ב לווינזון תעודה בישראל: 'או לבש ר' יודקי חמות כמדתו ויתנפל על ר' ירמיה הגדהם ויקרא: "מופקר! תועבה תביא אל בית מדרשי! צלם אתה מעמיד בהיכל! ובדברו הכהו לחי הכה ושוב ואחז בערפו ויהדפהו מבית-המדרש [הערה – מעשה שהיה]'. בעקבות זאת נפתחה חקירה משטרתית ובסופה על ר' יודקי אסרו לצאת את העיר עד אשר יצא דינו מבית המשפט... מקץ שבעה ימים יצא דינו של ר' יודקי לשבת במאסר שני חדשים ואת בית-מדרשו סגרו לצמיתות ולא יפתח עוד'; יל'ג, שם, עמ' קלה.

128 לבני (לעיל, הערה 11), ב, עמ' פא.

129 לביקורת מעין זו, שנשמעה בעיקר בקרב משכילי הזמן, ראו: א"מ דיק, 'בורוסקה השומר', ר' שמעיה מברך המועדות, תרגם ד' סדן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 69.

130 המליץ, י"ח באדר תרכ"ח (12 במרס 1868). והשוו: בלבן, קרקוב (לעיל, הערה 7), עמ' 762.

ה. הדחוי

למרות עצמתו הכלכלית, קשריו הטובים עם גורמי השלטון ומעמדו הפוליטי הפנים קהילתי הרם, לא זכה כאמור אופאטוב מעולם להתקבל כחבר 'שווה זכויות' בחוגי העלית היהודית בוויילנה. אף שאין לנו עדויות על השיח היומיומי בן הזמן, ניתן לאשש הנחה זו על פי מאפיינים אחרים. כך, למשל, מעטים ביותר האזכורים לפעילותו בעיתון היהודי המקומי 'הכרמל', שבעליו ועורכו, שמואל יוסף פין, שנמנה עם העלית היהודית המקומית, הרבה לשרטט קווים לפעילותם הציבורית והפילנתרופית של אישים משכבה חברתית זו. גישתו של פין עומדת בניגוד בולט לשבחים שהורעפו על אופאטוב במגוון כתבות שהתפרסמו בעיתונות היהודית ברחבי תחום המושב. כיוצא בכך נפקד שמו של אופאטוב מרשימת 'חברת מרבי השכלה בארץ רוסיא', הגוף שההשתייכות אליו העידה על מעמד כלכלי ופוליטי גבוה.¹³¹ התעלמות או דחייה אלה נבעו, כאמור, בעיקר מאופיו הקשה ומדרכי פעולתו.

ואולם אין בכך כדי להעיד על חולשה כלכלית או פוליטית. דומה שהאנטגוניזם שעורר אופאטוב אצל רבים מיהודי וילנה גבר אף על ההערכה לתרומתו הרבה למערכת הרווחה המקומית. על כן לא צלחו ניסיונותיו העקביים לעצב לעצמו דמות של פילנתרופ, שעיקר מעייניו בסיוע לעניי המקום.¹³² העלית הווילנאית היהודית בת הזמן לא גילתה סובלנות כלפי מי 'שלא הלכו בתלם', גם כאלה שלזכותם עמדו ייחוס ועושר. על אחת כמה וכמה אם מדובר במי שחרגו חריגה של ממש מן המקובל, או במי ש'זה מקרוב באו' ולא אימצו את דפוסי ההתנהגות המקובלים. ואולם שלא כבעבר, לא היו בידה לא הכוח ולא הסמכות להחזיר את החריג אל התלם או לנדותו. כל שנותר היה להשתמש באמצעי הרחקה חברתיים פסיביים, כלומר התעלמות או דחייה. כך נדחה אל שולי החברה היהודית הווילנאית הגביר משה רוזנסון, שניסה לעצב תפיסת עולם דתית-משיחית יוצאת דופן.¹³³

על רקע זה ברור מדוע מצא עצמו אופאטוב ממלא תפקיד מרכזי בעולם הבדיחה והחידוד של יהודי וילנה, ככל הנראה כבר בחייו, ובאופן גלוי ובוטה לאחר מותו. בסוגה זו, מעצם טיבה, מועצמות ומחודדות תכונותיהם של המשתתפים, כמעשה הקריקטורה. וכך מוצג אופאטוב באופן נלעג כמי שרואה עצמו במעמד שווה לקדוש ברוך הוא בכבודו ובעצמו;¹³⁴ כמי ששיא שאיפתו הבלתי מוסתרת היא להימנות עם חוגי העלית המקומית;¹³⁵ כמי שקרוב ל'חציית הקווים' אל החברה הלא-יהודית בשל קשריו עם השלטונות;¹³⁶ כמי שהכסף הוא כל עולמו,¹³⁷

131 הכרמל, י"א באדר א' תרכ"ד (18 בפברואר 1864).

132 ראו למשל: כץ (לעיל, הערה 11), עמ' 11.

133 ראו: מ' שאלית, 'משה ראָזענסאָן, זיינע חיבורים, צוואה און מצבה', פון נאַענטן עבר, א (1937), עמ' 113-123; מגיד (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 179-181.

134 דרויאנוב (לעיל, הערה 17), א, מס' 229, 364.

135 שם, ב, מס' 1506.

136 שם, ג, מס' 2171.

137 גוטפרשטיין (לעיל, הערה 17), עמ' 600.

וכמי שתכונותיו הבולטות הן שקרנות ומלשינות.¹³⁸ לשם עיצובה של תמונה זו, הצמיד הזיכרון הקולקטיבי הווילנאי לאופאטוב את מוטקה חבד,¹³⁹ הלץ המקומי המפורסם, והפך את השניים לבני זוג טרגי-קומיים שאינם זזים זה מידו של זה. הליצן העני, חסר כול ובעל לשון חדה ומתגלגלת, מכאן, והעשיר המופלג, אך הנלעג והדחוי, מכאן. במפגשים הישירים או העקיפים בין השניים יוצא תמיד אופאטוב וידו על התחתונה, כאשר מוטקה חבד מציגו ככלי ריק באמרותיו הפשוטות והשנונות.¹⁴⁰ מוטקה משמש למעשה כמראָה שהציב הזיכרון העממי ובה יכול היה אופאטוב לראות את דמותו האמיתית, זו שבני הקהילה חששו לחשוף בפניו בשל מעמדו הכלכלי והפוליטי. באחד ה'מפגשים' היותר מפורסמים בפולקלור המקומי אף משמש חבד 'שליח' הקהילה:

היה מעשה ווילנה מרדה בפרנסה התקיף, בידול אופאטוב, והודיעה לו, שמכאן ואילך אין מרותו עליה. רגז יודל, היכה באגרופו על השולחן וקרא: 'תישק לי וילנה כולה באותו מקום!' ובלילה, אחרי חצות, קול דופק בדלתו: 'רבי יהודה, פתח!' נבהל יודל, נבהלו כל בני הבית וחרדו אל הדלת: 'מי כאן?' 'אני כאן, מרדכי חבד. דבר לי אליך רבי יהודה.' כעס יודל: 'כלום שעת שיחה היא עכשיו?' השיב מדכי מאחורי הדלת: 'דבר נחוץ, רבי יהודה; צורך הציבור, שאין לדחותו.' מיד נתעטף יודל ופתח לו. 'מה בפך מרדכי?' נענה מרדכי ואמר: 'שניפישוק (=פרבר בוילנה, מעבר לנהר הוויליה) שלחתי אליך, רבי יהודה, ושאלה היא שואלת: אם גם היא בכלל וילנה ובכלל גזירה?¹⁴¹

על רקע מעמדו ומערכת קשריו, אך טבעי היה רצונו של יודל אופאטוב להיות 'לגביר' גם במובן החברתי של המילה,¹⁴² אך הדבר לא עלה בידו. נתחוויר לו שמעמד כלכלי שאין גבוה הימנו, פעילות פילנתרופית רחבת היקף ואף חסות שלטונית כמעט מוחלטת אין די בהם כדי לזכות בהכרה חברתית של העלית המקומית. דומה שאין לתלות את הדבר אך ורק במציאות הפוליטית והסוציו-אקונומית בת הזמן, שכן מקרים של עלייה חברתית וכלכלית בקהילה היהודית המסורתית, למרות נדירותם, לא היו בבחינת בלתי אפשרי. עם זאת, התנאי הבסיסי להתקבלות חברתית היה אימוץ, חלקי לפחות, של הקוד התרבותי המקובל על חוגי

138 דרויאנוב (לעיל, הערה 17), א, מס' 365.

139 ראו: מ"י לעוויטאן (עורך), מאטקע חב"ד, אָדער וויטצע איבער וויטצע, ווילנא תרנ"ב. ספר זה היה פופולרי ביותר ומהדורות נוספות שלו נדפסו בשנים תרנ"ז, תרס"א, תרס"ב, תרע"א ותרפ"ו. ראו גם: שטרן (לעיל, הערה 17); מ' ראזומני, מאָטקע כאַבאָד: פּאָלקסטימלעכע קאָמעדיע אין פיר אַקטן, ריגה 1940; דרויאנוב (לעיל, הערה 17), במפתח. על מקומו של מוטקה חבד ב'פנתיאון של הליצנים היהודים המקומיים', דוגמת הרשלה אוסטרופולר, ראו: כהן (לעיל, הערה 17), עמ' 197-199.

140 סדן (לעיל, הערה 17), עמ' 88; תורת גבריאל (לעיל, הערה 14), דברים לב, כא.

141 דרויאנוב (לעיל, הערה 17), א, מס' 363.

142 לאפיונים שונים של דמות זו ראו: א'מ דיק, 'רב טרייטל דער קליינשטעטישער נגיד', וואַרשויער יודישע צייטונג, א (1867), גיליונות 34-40; ש' שיין, משפחה במשפחה או סלף בוגדים, ג, דרוהוביץ 1895-1896, עמ' 46, 121.

העלית 'הישנה'. בוויילנה, יותר מבכל קהילה אחרת, נודעה לקוד תרבותי זה משמעות ייחודית, כפי שתיאר יוסף קלוזנר:

התכונה הזאת יסודה במידת 'דרך ארץ' ידועה ושמה 'שטאט' בז'רגון הליטאי. ה'שטאט' הוא מין נומוס חיצוני שצריך להיזהר בו לא מפני שהוא מוכרח מהכרה פנימית, כי אם מאשר הוא יאה ומרווח יותר. ה'שטאט' מחייב את כל איש להתנהג כיאות מבלי השגיח כלל מה הנהגתו הסתר ובצנעה. ה'שטאט' מחייב ללכת בדרך שדשים בה רבים, לבלי לשנות ממנהגי המקום, להשתעבד לכל המקובל והנהוג, מבלי כל ניתוח, בקורת והטלת ספק פן דרך רבים איננה עוד דרך טובים. ה'שטאט' הוא שונא בנפש לכל 'התפרצות', לכל 'קפיצה בראש', לכל שינוי ניכר ותיקון בלתי מתאים אל הנהוג והיאות.¹⁴³

אכן, עד חורבן הקהילה בתקופת השואה פעלו בוויילנה, במרחק לא גדול זה מזה, שני קלויזים, שהוקמו בידי שני ה'תקיפים' הבולטים בתולדותיה בעת החדשה: 'קלויז היסוד', שנקרא על שמו של יהודה ספרא ודיינא, ו'קלויז אופאטוב'. והנה, הראשון מבין השניים 'שמו וזכרו חיים וקיימים עד עכשיו כאחד ממקיימי הקהילה ומשומריה וראשיה הנאמנים', כפי שכתב ישראל קלויזנר בשנת 1937.¹⁴⁴ ואילו מייסדו של הקלויז השני מצא את זכרו בעיקר ב'ספר הבדיחה והחידוד' של דרויאנוב. מציאות זו יש בה כדי להוכיח שחרף ההתערערות שחלה במעמדה של העלית 'הישנה', עדיין נותרה בידה יכולת השפעה על עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי. דבר זה משתקף ביחס השונה בין מעורבותם האינטנסיבית ומידת השפעתם המיידית של אופאטוב ודומיו על התהליכים הפוליטיים והכלכליים הפנימיים, לבין דימוים ומידת התקבלותם בתודעה הציבורית בת הזמן ובזיכרון הקולקטיבי.

ואולי בשל כך מצא עצמו אופאטוב פטרונם של הדחויים שבדחויים. כך, למשל, היה פטרונם של ה'וויילנער באלעבעסל', הלא הוא החזן הצעיר יואל דוד לווינשטיין, שבסוף ימיו, אחרי שובו מוורשה שבה הופיע על במת האופרה וניהל פרשת אהבים עם שחקנית מקומית, מצא עצמו עזוב ונדחה מפני בני עירו. אופאטוב היה ככל הנראה היחיד בבני העיר שחס עליו, נטל אותו תחת חסותו ותמך בו עד יום מותו.¹⁴⁵ הצד השווה שבהם ששניהם הגיעו למימוש פסגת שאיפותיהם – זה בתחום האמנותי וזה בתחום הכלכלי. בדרכם אל ההצלחה הנכספת חרגו שניהם, כל אחד בדרכו, מן הנורמות החברתיות המקובלות והיו ל'אחרים'. והנה, כאשר ניסו לשוב אל חיק החברה לא הצליחו להשיל מעליהם 'אחרות' זו. ואולם, שלא כמו החזן הצעיר, שדעתו נטרפה עליו בשל דחייה זו, הרי לאופאטוב עמדו גם בשעה זו אופיו המיוחד ומעמדו הכלכלי האיתן.

חוסר הצלחתו של אופאטוב לזכות בלגיטימציה מצד בני עירו השפיע גם על האופן שבו מצטיירת דמותו בעיתונות היהודית החוץ וילנאית. התיאורים הרבים על נדיבותו המופלגת

143 " קלויזנר, 'עזרת סופרים', המליץ, ה' בשבט תרנ"ו (20 בינואר 1896).

144 קלויזנר (לעיל, הערה 115), עמ' 152.

145 א' ליטוויץ, 'דער "וויילנער באלעבעסל"', ווילנע, בעריכת "ישורין, ניו יורק 1935, עמ' 854; סבירסקי (לעיל, הערה 11).

ועל תמיכתו בעניים ובתלמידי חכמים מצאו את דרכם לעיתונים כגון 'הלבנון', 'המליין' ו'המגיד', שנדפסו הרחק מווילנה. התמקדות הכותבים בפן הפילנתרופי דווקא, בתקופה שבה נזקקו רבים מיהודי תחום המושב לתמיכה ולסיוע, עמעמה את ההיבטים השליליים בדמותו, וספק אם הם מצאו את דרכם אל מעבר לגבולות הקהילה היהודית המקומית. ניתן להניח במידה רבה של ודאות שמאחורי כתבות אלה ניצב אופאטוב עצמו, שגילה את הפוטנציאל הרב הטמון במדיום העיתונאי, כיאה לאיש עסקים מהיר תפיסה וחד עין.¹⁴⁶ באופן זה ניסה אופאטוב, ויש לשער שאף הצליח, לעקוף את הדחייה של המרכז החברתי הווילנאי ולזכות בלגיטימציה שנכסף לה כל כך, אם לא בעירו וילנה אזי לפחות במעגלים השונים של קוראי עיתונים אלה.

ההוכחה הברורה ביותר לכך שיהודי וילנה מצאו עניין בכספו של אופאטוב יותר מאשר באיש עצמו מצויה, ככל הנראה, במגוון התגובות הפומביות למותו. בהלווייתו, כזכור, השתתפו רבים מיהודי העיר. ואולם יש לזכור שתיאור ההלוויה (שהובא לעיל) הופיע בעיתון 'הלבנון', שבאופן עקבי פרסם כתבות מחמיאות לאופאטוב. והנה, בין העיתונים הרבים שהספידוהו, במזרח אירופה ובצרפת,¹⁴⁷ בולט בהעדרו הספד בעיתון היהודי המקומי, 'הכרמל'. 'שתיקה רועמת' זו היא המשך ישיר לקו שנקט עיתון זה עוד בחייו של אופאטוב, והיא בולטת במיוחד על רקע נוהגו של עיתון זה לפרסם נקרולוגים ארוכים על סוחרים ופילנתרופים מקומיים שהלכו לעולמם. מוטיב קבוע ברשימות זיכרון אלה הוא הדגשת דמותם המופתית, יושרם וצניעותם של הנספדים. שימוש בביטויים מקובלים בטקסטים מעין אלה, כגון: 'בתום וביושר הלך, לא גבה רוחו ולא עשה לרעהו רעה';¹⁴⁸ או 'ויהיו כל דרכיו בהשכל והצנע לכת כל הימים',¹⁴⁹ נראה פאתטי, במקרה הטוב, בהקשר של אופאטוב, גם לו שררו יחסים תקינים בינו לבין עורך 'הכרמל'. עיון זהיר בנוסח ההספד דלהלן, שהופיע בעיתון 'הלבנון', מבהיר נקודה זו:

אבל כבוד ווילנא – יהודה אפאטו מת! נשבר מטה לחם לעניי ווילנא – הוי אדון הוי הודו! למרבה היגון ולעצבון אין קץ, אשר מלאו כל בתי בית ישראל ובייחוד בעיר הגדולה שלנו אשר לא יחדלו אביונים רבים מקרבה, ואף כי בימים הרעים האלה ימי הרעב הנורא – הנה ביום ב' העבר מת עלינו הגביר הנכבד נדיב ושוע נודע ומפורסם בכל המדינה מוה' יהודה אפאטאו. ויהי כאור הבקר יום ב העבר, והחשך כסה שמי עיר ווילנא, כל פנים קבצו פארוור,

146 אחדים מן המאמרים שפורסמו בעיתון הלבנון ותיארו את אופאטוב כאור חיובי נכתבו בידי אברהם צבי קצנלנבוגן, בעל דפוס וסוכן העיתון בווילנה. קצנלנבוגן היה ממונה ונאמן חברת "צדקה גדולה" ובמלאכת הדפוס הבין רק מעט מזעיר, כתיאורו של ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב 1950, עמ' 131. יש מקום להניח שיחסו המיוחד לאופאטוב נבע, בין היתר, מקרבת המשפחה שבין השניים.

147 ידוע לי שבעיתון *Moniteur Universelle* נדפס הספד על אופאטוב, אבל לא הצלחתי לאתר. 148 הספד על 'הגביר המפואר הנכבד והיקר צבי הירש ב"ר יונה ברודא', הכרמל, י' בחשוון תרכ"ד (23 באוקטובר 1863).

149 הספד על אליעזר שירווינט 'מגדולי הסוחרים במדינתנו', שם, כ"א בשבט תרכ"ד (29 בינואר 1864).

כל פה וכל לשון ייליל אהה, נשבר מטה לחם! הגביר אפאטאוו מת! כי אמנם הוא הפליא והגדיל לעשות בצדקותיו וחסדיו בימי חייו, וביחוד בימי רעב האלה הוא אפה לחם רב וימכור לכל איש ואיש בחצי מחירו שבשוק האופים, ולרבים נתן מלחמו חנם אין כסף, ולא בדק למזונות בין יהודי לנוצרי לכלם נתן בעין טוב. ולכן כשמע לעדתנו כי מת הגביר אפאטאוו בכל רחובות מספד ותרב בעיר ווילנא תאניה ואניה, אהה, דרכי בית לחם יהודה אפאטאוו אבלות! ...ויאל ה' וינחם את אבלי הגביר אפאטאוו וכל כבוד ביתו וזרעו היקרים, וישלם ניחומים לעיר הגדולה ווילנא וירפא שבר בני עמנו ויוציאנו מצרה לרוחה, ואך יקל מעלינו הרעב והיוקר הגדול כי כשל כח הסבל!¹⁵⁰

אפילו עיון שטחי בהספד זה אינו מותר ספק באשר לסיבה העיקרית לצערם של יהודי וילנה על מותו של אופאטוב – נשבר מטה לחם! יתר על כן, הרושם המתקבל הוא שהסתלקותו היא עניינם של עניי העיר הרבים ושל הלומדים בבית המדרש שפרנסתם הייתה עליו. רושם זה מאפיין את מרבית ההספדים על אופאטוב המצויים בידינו.¹⁵¹

פעילותו הכוללת של אופאטוב, כפי שתוארה לעיל, מצביעה אפוא על ניסיון ללכת הן עם הזרם הן בלעדיו, דהיינו לפעול בתוך המרחב של החברה היהודית אך על פי קוד תרבותי ייחודי, שונה מן המקובל, מה'שטאט'. דרך ערכית-חברתית מעין זו, שהוכיחה את עצמה בתנאים של קהילות יהודיות 'חדשות' יחסית במזרח אירופה, דוגמת ורשה ואודסה, ובחברת המהגרים היהודית באמריקה, נדונה מלכתחילה לכישלון בוילנה של אמצע המאה ה'ט.¹⁵² עם זאת אין לפרש כישלון זה כעדות לכך ששלטונה של העלית ה'ישנה' נותר כשהיה, ללא ערעור. מן התמונה ששורטטה עד כה עולה, שמידת השפעתו הרבה של יהודה אופאטוב על היבטים שונים בחייהם הכלכליים, הפוליטיים והארגוניים של יהודי וילנה בני הזמן הייתה שווה, אם לא רבה, מזו של בני זמנו שדמותם התקבעה בזיכרון הקולקטיבי, דוגמת מתתיהו שטראשון ושמואל יוסף פיין.

פרשת חייו משקפת במידה רבה את שלב הביניים בתהליך השינוי שעברה העלית היהודית המקומית בוילנה כבר בשליש הראשון של המאה ה'ט, ובמיוחד את התערעורת מעמדה ויכולתה להשפיע באופן בלעדי על עיצוב המציאות בת הזמן. הצלחתו לפרוץ את מעגלי הריבוד הכלכלי המסורתיים שימשה דוגמה לרבים אחרים שמוצאם בשכבה החברתית שממנה בא. יודל אופאטוב לא היה מהפכן. הכוח המניע של פעילותו היה כלכלי-חברתי ולא אידאולוגי.

150 הלבנון, י"ח בתמוז תרכ"ח (8 ביולי 1868).

151 בן טוביה (לעיל, הערה 15), עמ' 50. על קשריו של המספיד, מאיר ליווען, עם חוגי העלית הווילנאית ראו: מ' ליווען, חסדי אבות, ווילנא תרס"ט, עמ' 135.

152 וראו: מאפו וכן ידידו א. קאפלאן ראו באופאטוב רק את עריצותו ואכזריותו ולא התבוננו אל תכונתו המצוינה במינה, אל האנרגיה הנפלאה שבו, אל אמצע שאיפותיו למטרותיו ואל כשרונו השלטוני, אל חוש המציאות הבריא שבו ואל חריצותו המעשית. חומר זה אם יוקח ממנו במדה הדרושה ויובא בתנאים נאותים יברא ממנו – אל תחרדו נא! – גבור כנפוליון או כביסמרק. ראו: בריינין (לעיל, הערה 11), עמ' 45.

ואולם לפעילותו, כמו לפעילותם של בני דמותו בקהילות אחרות, נודעו משמעויות מרחיקות לכת, גם אם לא התכוון לכך. מעמדן של משפחות העלית המקומית הישנה התערער ללא תקנה ואתו במידה רבה גם הסדר החברתי הישן כולו. במקביל ניתן להבחין בתהליך שבו איבדה העלית הווילנאית הישנה את סמכותה הבלעדית גם בעיצוב דמותה התרבותית של הקהילה. שינוי חברתי זה היה בין הגורמים שסללו את הדרך לעליית כוחם של המשכילים המקומיים, של האינטליגנציה היהודית-רוסית, ולימים אף של התנועות הסוציאליסטיות והלאומיות, שערערו בגלוי על סמכותה של ההנהגה המסורתית.¹⁵³

153 י" סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 13-36.